

MISJONSHØGSKOLEN

**MARTIN LUTHERS FORSTÅELSE AV ANTIKRITSTTS
IDENTIFIKASJON**

MASTEROPPGAVE I TEOLOGI

30-mopg

av

EINAR FRETTE

STAVANGER

MAI 2013

Liste over forkortelser

- LW Martin Luther, *Luther's works*
- WA Martin Luther, D. *Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Weimar edition*
- WADB Martin Luther, *Werke: Deutsche Bibel*
- WAT Martin Luther, *Werke: Tischreden*

Innhold

1. Innledning.....	5
2. Historisk kontekst.....	8
2.1. Verdslige og kirkelige forhold	9
2.2. Borgernes forhold.....	11
2.3. Oppsummering	14
3. Historiesyn og eskatologi som grunnlag for Luthers identifisering av Antikrist.....	15
3.1. Det kristne historiesyn.....	15
3.2. Luthers eskatologiske teologi.....	16
4. Luthers syn på paven som Antikrist	21
4.1. Utviklingen av Luthers syn på paven som Antikrist	22
4.1.1. Paven som Antikrist - en århundrelang tradisjon	22
4.1.2. Det pavelige embede – ikke paven som person	23
4.1.3. Avlatstesene som utslagsgivende for utviklingen av Luthers syn på paven som Antikrist.....	25
4.1.4. Avlatsstridens utgangspunkt	25
4.1.5. Fra avlatssak til spørsmål om pavens autoritet.....	27
4.1.6. De første mistanker	28
4.1.7. Fra mistanke til overbevisning	29
4.2. Luthers syn på paven som Antikrist i <i>Fortalen</i>	33
4.2.1. Den dobbelte forutsigelse i Daniels bok.....	34
4.2.2. Antikristens vesen (Dan 11, 36-39).....	35
4.2.3. Antikrist skal ødelegge det som Gud har bygget opp	36
4.2.4. Antikrist skal bygge sitt eget rike på jord	37
4.2.5. Antikristens fall	40
4.2.6. Oppsummering	43
4.3. Luthers syn på paven som Antikrist i <i>Mot pavedømmet</i>	44
4.3.1. Avhandlingens foranledning	45
4.3.2. Løfte om et kirkekonsil avslører pavens antikristelige natur	46
4.3.3. Pavens krav om verdensherredømme	49
4.3.4. Pavedømmets opprinnelse som resultat av Guds vrede over menneskenes synd ..	49
4.3.5. Pavens krav om å være Peters arvtaker og kirkens fundament i Matt 16, 18-19...	53
4.3.6. Oppsummering	60
4.4. Luthers syn på paven som Antikrist i <i>Fortalen</i> og <i>Mot pavedømmet</i> - en sammenligning	61
5. Luthers syn på islam som Antikrist.....	63
5.1. Tyrkernes militære frammarsj	64
5.2. Hvordan Luther ville bekjempe tyrkerne	65

5.2.1. Tyrkerne som Guds pisk og ris til det kristne folk.....	66
5.2.2. Luther forfekter både en åndelig og verdslig krig.....	66
5.3. Pavedømmet og tyrkerne i felles kamp mot kristendommen.....	67
5.4. Antikrist – En fiende som kommer innenfra kirken.....	68
5.5. Den muhammedanske lære som antikristelig.....	69
5.6. Tyrkernes rolle som Kristi fiende er forutsagt i Skriften.....	72
5.7. Oppsummering.....	73
6. Avslutning.....	74
Kilder.....	76
Kilder fra internett.....	78

1. INNLEDNING

Bibelen beretter om en Kristi motstander, Antikrist, som skal ha sitt virke her på jord i de siste tider. Forestillingen om en Guds erkefiende er å finne i Bibelen som helhet. I GT er ikke Kristus til fulle åpenbart, derfor finner man heller ikke et fullstendig bilde av en Antikrist. I NT er Antikrist nevnt med navn fire ganger og forekommer kun i Johannes-brevene (1 Joh 2, 18. 22; 4, 3; 2 Joh 7). Likevel omtales Antikrist flere ganger i NT under andre navn og titler, eksempelvis den lovløse og løgneren (2 Tess 2, 8 og 1 Joh 2, 22).

Forståelsen av Antikrist har gjennom tidene vært omstridt. Kirkefedrene tolket Antikrist i retning av en personlig skikkelse som skulle overta verdensherredømme. Flere kandidater ble sett på som Antikrist, men fremst var Keiser Nero - og da særlig som den oppstandne Nero (jf. Nero Redivivus myten). Denne identifiseringen har nær sammenheng med dyrets tall, 666 (Åp 13,18). Dette tallet svarer til dyrets navn (Åp 13,17; 15:2) og Bauckham viser bl.a. til at "Nero Caesar is the name of the beast."¹ I likhet med flere teologer fra middelalderen, identifiserte også reformatorene paven med Antikrist. I det 20. århundre ble både Hitler, Mussolini og Stalin identifisert med Antikrist.² I vår egen samtid dukker det også opp identifiseringer av Antikrist. Spekulasjoner omkring hvorvidt den amerikanske president, Barak Obama, representerer Kristi motstander (eller står i forbindelse til ham) er i så måte et eksempel på dette.³ Et annet eksempel er den Europeiske Union som er blitt tolket i retning av å representere endetidens antikristelige imperium.⁴

Denne tilbøyelighet til å identifisere aktuelle kandidater med Antikrist gjennom tidene, indikerer at Antikrist er, eller i hvert fall har vært, av sentral betydning for den kristne troslære. Samtidig indikerer det også et mangfold i synet på Antikrist. Jeg skal i denne

¹ Richard Bauckham, *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation* (Edinburgh: T&T Clark, 1993), 384. For fylldig informasjon om keiser Nero og identifiseringen av ham som Antikrist viser jeg til kapittel 11 i samme bok.

² Bernard McGinn, *Antichrist: two thousand years of the human fascination with evil*, (New York: Columbia University Press, 2000), 256-257.

³ Robert Jeffres, pastor i First Baptist church of Dallas, uttalte i november 2012 i forbindelse med Obama sitt gjenvalg, at selv om ikke Obama er Antikrist, kommer hans styresett likevel til å bane vei for "the future reign of the Antichrist" (www.christianpost.com/news/texas-megachurch-pastor-says-obama-will-pave-way-for-antichrist-84639/) (13.04.2013).

⁴ Erika Greys bok *The seat of the Antichrist: Bible prophecy and The European Union* (Danbury CT: peDanté Press, 2009) er en bok som på en grundig måte gjør rede for hvordan man, ved bruk av bibelske profetier, identifiserer EU med historiens siste og antikristelige verdensimperium. I Thoralf Gilbrants bok *Tidens tegn* (Oslo: Filadelfiaforlaget, 1972) tolker han det antikristelige riket, som forutsies i Daniels bok og i Johannes' Åpenbaring, som en gjenopplivelse av "Det Romerske Riket" – som han i sin tur tolker i retning av et forent Europa (kapittel 19). Dette tema tar han igjen opp i boken *EF i politikk og profeti: Romerrikets gjenreising og Antikristens rike* (Oslo: Rex Forlag A/S, 1993).

oppgaven redegjøre for hvordan Martin Luther om til å identifisere denne kristendommens erkefiende med aktuelle kandidater i hans egen samtid. I likhet med andre reformatorer identifiserte også Luther paven med Antikrist. I denne besvarelsen er det hans identifisering av paven som Antikrist jeg kommer jeg til å vektlegge fordi han selv ga denne identifiseringen mest oppmerksomhet. Dette vil jeg gjøre ved å se på *utviklingen* av hans syn på paven som Antikrist fram til han ble endelig overbevist høsten 1520 – noe som skjedde i nær forbindelse med at det ble ført rettssak mot ham fordi han hadde kritisert sider ved avlatsteologien.

Men var dette en overbevisning som Luther stod fast ved også senere i livet? Og i så tilfelle var det da slik at dette kom til å komme mer i bakgrunnen etter hvert som årene gikk og forholdene omkring rettsaken roet seg? For å få svar på dette vil jeg kommentere hans syn på paven som Antikrist i to av hans skrifter som er skrevet på et senere tidspunkt i hans liv – *Luthers Vorrede über den Propheten Daniel, 1530/1541* (heretter: *Fortalen*) og i *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestifft, 1545* (heretter: *Mot pavedømmet*).⁵ Jeg vil deretter gi en sammenligning mellom disse skriftene for å se hvilket syn på paven som Antikrist som kommer fram. På bakgrunn av dette vil jeg på et senere tidspunkt, i min avslutning, gi en konklusjon på hvorvidt han holdt fast på sitt syn på paven som Antikrist også på sine eldre dager.

Det var også slik at, i Luthers syn på Antikrist, var det klare forbindelser til islam å spore. Jeg vil derfor, se nærmere på hvilke forbindelser det er mellom islam og Antikrist i hans lære. Derigjennom vil jeg vise at han også kom til å identifisere islam med Antikrist. Riktignok kom hans identifisering av islam med Antikrist til å komme noe i skyggen av hans identifisering av paven med Antikrist. Hvorfor dette ble gjort, vil jeg i denne besvarelsen forsøke å forklare samtidig som jeg også vil se på om det er noe sammenheng mellom hans identifiseringer av paven og islam med Antikrist eller Antikrists ånd.

Gjennom en undersøkelse av Luthers identifikasjon av paven og islam som Antikrist eller Antikrists ånd, vil man få et innblikk i hans kristendomsforståelse. Grunnen til dette er at Antikrist har en sentral plass hos ham. I Den Norske Kirke (DNK), som representerer en evangelisk-luthersk kristendom, finner man i dag ikke igjen en slik forestilling hvor paven eller islam blir identifisert med Antikrist eller Antikrists ånd. Heller ikke gis Antikrist, i sin alminnelighet, en slik sentral plass som tilfellet var hos Luther. Denne tendens er også å spore i storparten av kirkesamfunn som hører til den evangelisk-lutherske kristendom. Særlig i

⁵ *Luthers Vorrede über den Propheten Daniel*, WADB 11 II. *Wider das Bapstum zu Rom vom Teuffel gestifft*, WA 54.

forbindelse med Luthers syn på *paven* som Antikrist er det ikke uvanlig å høre bortforklaringer som at dette hører middelalderen til. Treffende i så måte er Obermans uttalelse om at "Luther's way of speaking about the Antichrist has become alien to us."⁶ På den annen side er det kirkesamfunn, innenfor protestantisk kristendom, som viderefører et sentralt syn på paven som Antikrist i sin teologi.⁷ Adventistsamfunnet kan stå som et eksempel på dette.⁸ Når Luthers syn på Antikrist og dertil hans identifikasjon med denne, i dag stort sett er fraværende i den evangelisk-lutherske kristendom, kan det være på sin plass å se nærmere på hans forståelse av Antikrists identifikasjon og hvorfor dette var så sentralt hos ham. På den annen side er problemstillingen ikke bare av historisk interesse. Dette fordi den for en del apokalyptisk orienterte kretser også i dag er viktig og dermed har den også et aktualiserende aspekt.

Jeg finner det hensiktsmessig å begynne denne oppgaven med å gi en oversikt over den historiske konteksten som Martin Luther befinner seg i. Deretter skal jeg forklare hvordan hans egen erfaring av å leve i de siste tider kom til å prege hans teologi og var en viktig forutsetning for at han i det hele tatt kunne identifisere Antikrist i sin samtid. Så skal jeg gjøre rede for hans identifiseringer av paven og islam med Antikrist eller Antikrists ånd. Avslutningsvis vil jeg, med bakgrunn i det jeg så langt har skrevet, kunne gi svar på de problemstillinger som jeg her i innledningen har introdusert.

I denne besvarelsen har jeg brukt både primærkilder og sekundærkilder. Der hvor det har vært nødvendig i granskningen av primærkildene har jeg støttet meg på sekundærkildene.

I forbindelse med Luthers identifisering av *paven* som Antikrist tar jeg først og fremst utgangspunkt i Heiko Obermans bok: *Luther: Man between God and the devil*, men støtter meg også til Bernhard Lohse's bok: *Martin Luther's Theology: Its historical and systematic developement*.⁹ Der det er relevant vise jeg til noen av Luthers egne skrifter.

⁶ Heiko Oberman, *Luther: Man between God and the Devil* (New York: Image Book, 1992), 67.

⁷ Protestantisk kristendom er en felles betegnelse på den form for kristendomsforståelse som vokste fram ved reformasjonen. Dens historiske utgangspunkt går tilbake til Riksdagen i Speyer i 1529, hvor flere fyrster protesterte mot ediktet fra Worms som hadde gjort Luthers lære forbudt. Herunder hører både den evangelisk-lutherske kristendom og adventistsamfunnet til (selv om adventistsamfunnet er en senere tilvekst til protestantisk kristendom, da den har sin opprinnelse på 1800-tallet).

⁸ En ambivalent holdning kan likevel spores også innenfor dette samfunn. Dette fordi, i en tid hvor det økumeniske engasjement er fremtredende, blir adventistsamfunnets identifisering av pavekirken med Antikrist, sett på som noe trangsynt - også av egne medlemmer. Som en konsekvens av deres identifisering mellom paven og Antikrist deltar heller ikke samfunnet i det økumeniske engasjement. Pettibone skriver innledningsvis i en artikkel om Martin Luthers syn på Antikrist at: "His view, which until recently was shared by a broad spectrum of conservative Evangelical Protestants, is now seen as an embarrassment by some members of churches that retain this interpretation." Dennis Pettibone, "Martin Luther's views on the Antichrist", *Journal of the Adventist Theological Society*, 18/1, (2007): 81.

⁹ Bernhard Lohse, *Martin Luther's Theology: Its historical and systematic developement* (Minneapolis: Fortress Press, 2011).

I *Fortalen* til Daniels bok har jeg støttet meg til Olaus Nielsens oversettelse av *Luthers Fortaler til de Bibelske bøger*.¹⁰ For å forsikre meg om at det som er på trykk i denne bok er en ekte oversettelse av *Luthers Vorrede über den Propheten Daniel*, har jeg utført en kildegranskning hvor jeg har sammenlignet Nielsens oversettelse med den tyske Weimarutgaven, *WADB* 11 II.¹¹ For å gjøre det enklere å lese har jeg brukt et mer moderne norsk ved gjengivelse av tekster fra Nielsens oversettelse, da det ikke er hans oversettelse som er av betydning, men Luthers egen tekst. I noteapparatet har jeg oppgitt begge kilder.

I arbeidet med *Mot pavedømmet* har jeg brukt både den amerikanske og tyske utgaven.¹² I noteapparatet har jeg også her oppgitt begge kilder.

Til grunn for redegjørelsen for Luthers identifisering av *islam* med Antikrist har jeg støttet meg til kapittelet *Det apologetisk-missiologiska motivet och arbetet vid Luthers möte med muslimerna* i Ingemar Öbergs bok *Luther och världsmissionen* og kapittelet *Apocalyptic Expectations: The Scourge of God* i Mark U. Edwards, Jr.'s bok *Luthers last battle*.¹³ Der det er relevant viser jeg til noen av Luthers egne skrifter.

2. HISTORISK KONTEKST

I 1512 ble Martin Luther doktor i teologi og professor i bibelteologi ved universitetet i den tyske byen Wittenberg. Slik framstår han som den mest betydelige av reformatorene og det var han som var den ”første utløsende faktor i den endringsprosessen vi kaller reformasjonen, og Luthers ord og handlinger var i høy grad også med på å gi reformasjonen retning og innhold.”¹⁴ For å forstå hvordan Luther identifiserte Antikrist, må man relatere det til hans samtid. Jeg vil derfor først se nærmere på noen sider ved de verdslige og kirkelige forhold for deretter å se på borgernes forhold i Tyskland på Luthers tid.

¹⁰ Olaus Nielsen, *Luthers Fortaler til de Bibelske Bøger*, (Sandefjord: Sandefjord Aktietrykkeri, 1934). På bokens indre tittelblad står det skrevet at denne oversettelse av *Luthers Fortaler til de Bibelske Bøger* er ”besørget ordrett aftrykt efter en Bibelutgave af 1589”.

¹¹ I den amerikanske utgave av Luthers verker er denne Fortale til Daniels bok å finne i LW 35. I den amerikanske utgaven er det bare den kortere versjon av Luthers *Fortale* til *Daniels bok* fra 1530 som er oversatt. I følge introduksjonen til den amerikanske utgaven av *Fortalene til de bibelske bøker* har dette sammenheng med at den utvidede versjon fra 1541 ikke var tilgjengelig på den tid oversettelsesarbeidet pågikk. Til grunn for den amerikanske oversettelsen oppgis *D. Martin Luthers sämtliche Werke* (Frankfurt and Erlangen, 1826-1857) bd. 41, s. 237-258. De egnede bind i *WADB* serien (hvor den utvidede versjon av *Fortalen* er å finne), ble først tilgjengelig da den amerikanske utgaven gikk i pressen. Det egnede bind i *WADB*-serien, altså 11 II, ble utgitt i 1960 (*Introduction til Prefaces to the books of the Bible* i LW 35, 232).

¹² Den amerikanske oversettelsen, *Against the Roman Papacy: An Institution of the Devil* er å finne i LW 41.

¹³ Ingemar Öberg, *Luther och Världsmissionen: Historisk-systematiska studier med särskild hänsyn till bibelutläggningen*, (Åbo: Åbo Akademis Kopieringscentral, 1991). Mark U. Edwards, Jr., *Luther's last battles: Politics and Polemics 1531-46*, (Minneapolis: Fortress Press, 2005).

¹⁴ Tarald Rasmussen (red.), *Luthers reformasjon*, (Oslo: Pax Forlag A/S, 2004), 10.

2.1. Verdslige og kirkelige forhold

På Luthers tid var Tyskland del av Det tysk-romerske keiserriket. Keiseren og paven var de øverste maktinnehaverne i dette riket, men deres herredømme var ikke begrenset til Det tysk-romerske riket – det skulle være universelt. Parallelliteten mellom keiserens og pavens makt hadde bl.a. sin forklaring i at begge embedene ble oppfattet å være av guddommelig karakter. De skulle likevel ha hver sine virkeområder. Keiseren skulle styre samfunnet og paven skulle styre kirken. Samtidig skulle de gi sin støtte til hverandre. Likevel fulgte en rekke stridigheter mellom paver og keisere om hvem som egentlig skulle ha makten i Europa.¹⁵

Tidlig på 1500-tallet ble Tyskland ennå regnet som en av Europas utkanter. Politisk sett ble landet liggende langt etter storparten av Europa, men ”economically it was second to none.”¹⁶ Selv om landet opplevde stor økonomisk framgang, led store deler av det tyske folk. Kitchen viser til at en blanding av befolkningsvekst og inflasjon var årsaker til dette.¹⁷ På det verdslige plan var det flere som delte øvrighetsansvaret i Tyskland. Landet var blitt delt inn i mange mindre enheter som i en viss grad var forbundet gjennom felles språk og kultur. Oppdelingen av Tyskland i mindre enheter skulle komme til å få stor betydning for utbredelsen av reformasjonen. En av årsakene til dette var at keiserens rike var blitt for stort til at han hadde muligheten til å blande seg inn i saker som gjaldt mindre enheter. Keiser Karl V var både opptatt med en langvarig strid med den franske kong Frans I, samtidig som han også måtte bruke mye krefter på å bevare en indre enhet i sitt hjemland Spania – noe som kom i tillegg til at han brukte mye krefter i kampen mot tyrkerne som stadig truet rikets grenser.¹⁸

Sammenfallende med oppdelingen av Tyskland i mindre enheter, begynte også kravet om suverenitet å gjøre seg gjeldende. En utvikling som fant sted både på det verdslige og kirkelige plan. Flere av de ”nasjonale” (eg. lokale) herskerne hadde et ønske om å løsrive seg fra de overnasjonale herskerne, keiser og pave, som ble sett på som fremmede. De ønsket å prioritere styrkingen av eget selvstyre med et samfunn uten keiser og en kirke løsrevet fra paven. Når Tyskland ble delt opp i mindre enheter resulterte det i at pavens makt ble bedre rustet overfor kirken enn hva keiserens makt ble overfor samfunnet. Årsaken til dette kan være at den geistlige maktstrukturen var mindre komplisert. ”Mens paven utøvde sin makt

¹⁵ Graham Tomlin, *Luther og hans verden* (Oslo: Luther Forlag, 2003), 51.

¹⁶ Martin Kitchen, *The Cambridge Illustrated History of Germany*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 82.

¹⁷ Kitchen, *Cambridge*, 85.

¹⁸ Hanns Lilje, *Martin Luther: En billedmonografi*, (Ansgar, s.a.), 25.

gjennom biskoper og erkebiskoper som han selv hadde valgt og innsatt, var keiseren i sin maktutøvelse avhengig av fyrster og stender som hadde valgt og innsatt ham.”¹⁹

Paven kom i stadig større grad til å involvere seg i det verdslige. Dette viste seg f.eks. ved at han forvaltet store formuer i form av eiendom og annet gods. Følgelig ble han en viktig politisk maktutøver. Til tross for pavens interesseforskyvning i retning av det verdslige, forble keiser og pave gjensidig avhengige av hverandre. Noe som viste seg i forbindelse med kampen mot de nasjonalistiske tendensene som hadde fått fotfeste i flere tyske områder. Dette truet både keiserens og pavens makt som dermed måtte stå sammen i kampen mot slike tendenser. Religion og politikk var således blitt to sider av samme sak. Selv om ikke pavens makt begynte å avta, var likevel tilliten til ham svekket. Dette kan forstås på bakgrunn av pavens tiltagende interesse for det verdslige, samtidig som et åndelig forfall ikke lot seg skjule. Paveskismaet mellom Roma og Avignon (1378-1417) og en økende tilbøyelighet blant de geistlige til å benytte seg av ulike forlystelser, var hendelser som rystet folk. Dette medvirket til at tilliten overfor pavens makt begynte å avta og ”antiklerikale holdninger vant allmenn og sterk utbredelse i senmiddelalderen.”²⁰ Likevel klarte paven å beholde sin religiøse maktposisjon særlig i å være formidler av menneskenes sjelefrelse. For ved å gi avlat kunne menneskenes straff reduseres, noe som var av interesse for de fleste. Keiseren på sin side opplevde ikke bare at hans makt ble truet, men også at det oppstod hindringer i hans maktutfoldelse i Tyskland fordi han måtte forholde seg til flere parter etter at landet var blitt delt opp i mindre enheter.

I 1517 henger Martin Luther opp 95 teser hvor han med kritiske øyne retter blikket mot sider ved avlatsteologien. Dette var en hendelse som senere skulle vise seg å bli reformasjonens startskudd. Når utgivelsen av tesene fikk slik avgjørende betydning, har dette sammenheng med den massive motstanden han ble møtt med fra øvrighetens side. Avlatshandelen hadde tross alt blitt en god inntektskilde for pave Leo X og det ble derfor viktig å slå ned på dette straks. Det viste seg derimot at Luther ikke var så lett å stoppe og en rettsak mot ham ble satt igang. Når saken så vokser i omfang, får den også større publisitet og kom etterhvert til å berøre flere aktører hvor mange interesser kom til å stå på spill.²¹ Det er

¹⁹ Rasmussen (red), *Luthers reformasjon*, 11. Oftestad viser til at fordelingen av øvrighetsansvaret i Tyskland var forholdsvis enkelt å identifisere innenfor de mindre enheter. Derimot var ikke dette like enkelt å identifisere på keiserrikets nivå, noe han forklarer med at forholdet mellom de ulike øvrighetsinnehavere i for stor grad var ”bestemt av konstitusjonelle regler som skulle sikre gjensidighet” (Bernt T. Oftestad, *Tro og politikk: En reformasjonshistorie*, (Oslo: Universitetsforlaget, 2001), 75).

²⁰ Steinar Imsen, *Europa 1300-1500*, (Oslo: Universitetsforlaget AS, 1999), 51.

²¹ For en mer detaljert beskrivelse av de ulike politiske interessene som kom til å bli utslagsgivende for at saken mot Martin Luther tiltok, viser jeg til Oberman, *Luther* og kapittelet ”A german event”, 13-49. Hos Lilje, *Martin Luther* er en noe enklere framstilling, 14-19.

ikke til å komme utenom at Gutenbergs oppfinnelse av boktrykkerkunsten var utslagsgivende for at saken fikk slik publisitet som den gjorde. Denne oppfinnelsen medførte at tesene (og andre reformatoriske dokumenter) ble trykt i flere eksemplarer og spredt utover landet. Slik ble boktrykkerkunsten et viktig politisk virkemiddel. Som en følge av dette kom de reformatoriske tanker til å få vind i seilene og dermed utfordre den bestående pavekirken. Felipe Fernández-Armesto viser likevel til at ”den enklere tresnitt-kunsten var et enda viktigere virkemiddel overfor samfunnslag som ennå bare såvidt kunne lese.”²²

Spredningen av Luthers teser innfrir manges forventninger om at en reformasjon er nær forestående. Treffende i så måte er fransiskanerprioren Johannes Slecks ord: ”Nå er han kommet, [han] som skal gjøre det.”²³ At en doktor i teologi kritiserer sider ved den kristne lære og praksis, var i seg selv ikke noe overraskende. Som doktor i teologi hadde Luther sin fulle rett til å gjøre dette offentlig.²⁴ I striden om avlat viste det seg en tydelig tendens til at de teologiske interesser ble skjøvet i bakgrunnen til fordel for de politiske. Av denne grunn ble Luther, som ikke hadde noen intensjon om dette, dratt inn i storpolitikken. Den påfølgende rettsaken mot Luther resulterer i at han blir ekskommunisert av både keiser og pave. Dette ble viktige hendelser i forståelsen av det syn han utviklet på paven som Antikrist, og er noe jeg drøfter senere i framstillingen.

2.2. Borgernes forhold

Som vi har sett førte den økonomiske situasjonen til at mange fikk en mer strevsom hverdag enn tidligere. Mange ble tvunget til å selge sin arbeidskraft billig og lønningene stod ikke i samsvar med prisstigningen som fant sted. Mange borgere hadde også blitt pålagt å utføre tilhørende hverdagsplikter for de store og små herrene i sine områder. Ulike former for skatter og avgifter ble også pålagt borgerne.²⁵ Fattigdommen begynte å bre seg og med den nådde

²² Felipe Fernández-Armesto, *Millennium: de siste tusen års historie*, (J. W. Cappelens Forlag A.S., 1996), 294. Fernández-Armesto viser også til at den propagandaen som oppstod i konflikten mellom reformasjon og motreformasjon, fra én synsvinkel, kan kalles en tresnitt-krig – noe som viser hvor viktig det visuelle var for spredningen av et budskap på denne tid. I denne sammenheng ble illustrasjoner av Antikrist ofte brukt. En utfyllende framstilling av dette finnes i Richard Kenneth Emmersons bok *Antichrist in the Middle Ages: A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature*, (Seattle: University of Washington Press, 1981), kapittel 4, 108-145.

²³ Lilje, *Martin Luther*, 14.

²⁴ “The doctoral oath of the University of Wittenberg, which Martin Luther had sworn on october 19, 1512, not only prohibited the dissemination of heretical doctrine; it also granted full academic freedoms and privileges, which expressly included the right of a doctor of theology to discuss freely and unhindered questions of scriptural interpretation.” Oberman, *Luther*, 22.

²⁵ Eksempelvis kunne borgerne bli pålagt å være med på å finansiere militære oppdrag. Andre avgifter var f.eks. toll og rentavgifter.

alkoholforbruket uante høyder og sammen satte dette sitt preg på hverdagsbildet.²⁶ Store deler av det tyske folk var med andre ord hardtarbeidende mennesker som slet for livets opphold. Selv om Martin Luthers far gjorde store framskritt innen gruvevirksomhet, kunne hans familie likevel ikke regnes for å være rik – noe deres familie heller ikke bar preg av ifølge Bainton: ”The atmosphere of the family was that of the peasantry.”²⁷

Som ellers i Europa ble Tysklands befolkning i senmiddelalderen rammet av epidemiske sykdommer med jevne mellomrom. I tillegg var også sykdommer som pest, kopper og syfilis – som ofte endte med døden – en til stadighet overhengende trussel. På denne tiden var det slik at det virkelige ofte gikk hånd i hånd med forestillinger om det overnaturlige. En utbredt oppfatning var at sykdommer ble sett på som en straff fra Gud. Som følge av dette levde de fleste i en stadig frykt for og påminnelse om døden. Det var ikke frykt for døden i seg selv som plaget menneskene på denne tiden, men frykt for de plager som ventet når den straffende Gud skulle felle sin dom over den enkelte – det være seg i helvete eller i skjærsilden. Frykten for helvete og skjærsilden var mer levende enn lengselen etter himmelen – noe som særlig avspeilte seg i datidens kunst.²⁸

I tillegg til frykten for en straffende Gud var frykten for hans motstandere, djevelen og Antikrist, utbredt. Luthers familie var i så måte ikke noe unntak. Lohse viser til at det i samsvar med samtidens virkelighetsoppfattelse, ”was an equally massive and concrete view of the devil in Luther’s parental home.”²⁹ Denne utbredte frykten for det onde resulterte videre til i at det tvang seg fram en folkefromhet som skulle fremme den enkeltes frelse. Denne folkefromheten kunne gi seg utslag i ulike religiøse handlinger. Helgentilbedelse, relikviedyrkelse og valfarting til hellige steder, var blant de religiøse handlinger som fikk vind i seilene – og da gjerne med en ekstatisk karakter. I tillegg kom kjøp av avlatsbrev. I en ellers tynget hverdag er det ikke tvil om at dette kostet mye både i form av tid og krefter. Likevel er det forståelig at mange ville gå langt for å fremme sin frelse og for å vinne nåde hos den straffende gud.

I sine studieår var Luther på mange måter en alminnelig begavet student, men til tider led han av depresjoner. Flere forskere har gitt psykologiske forklaringer på hans depresjoner

²⁶ I denne sammenheng siterer Kitchen Luther som hevdet at hvert land hadde sin egen djevel og at Tysklands djevel var å finne ”in a good wineskin and is called booze” (Kitchen, *Cambridge*, 85).

²⁷ Roland H. Bainton, *Here I Stand: A life of Martin Luther*, (Massachusetts:Hendrickson Publisher, 2011), 6-7.

²⁸ F.eks var flere malerier av den nederlandske maleren Hieronimus Bosch (ca. 1450-1516) fulle av symbolikk, mystikk og fantasifulle skrekkelementer hvor tematikken ofte var menneskelig synd og fortapelse i helvete.

²⁹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 29.

og vist til at årsaken kan spores tilbake til et konfliktfylt forhold mellom far og sønn.³⁰ Mer troverdig er Baintons forklaring til depresjonene om at "the reason lay not in any personal frictions but in the malaise of existence intensified by religion."³¹ Det var den tids religiøse forestillinger som var årsaken til Luthers depresjoner heller enn farens strenghet. I sin søken etter frelse slet Luther med spørsmål om hva han måtte gjøre for å bli god nok overfor en straffende Gud og hvorvidt Gud ville være nådig mot ham. Dette førte til at Luther, som kom til å gå lenger enn de fleste for å fremme sin frelse, tok valget om å gå i kloster – for bare slik kunne han vinne den straffende Guds nåde.

Videre ble også hverdagen på Luthers tid preget av en utbredt frykt for den tids domstoler. Det ble benyttet de grusomste torturmetoder for å tvinge mistenkte til å tilstå ulike forbrytelser. Mange tilstod nok handlinger som de aldri hadde begått, bare for å slippe mer lidelse. I 1484 sendte Pave Innocens VIII ut en bulle, "Summis Desiderantes", hvor han manet til kamp mot hekseri.³² En egen domstol, Inkvisisjonen, skulle ta seg av den juridiske rettergangen i slike saker, om nødvendig ved hjelp av tortur.³³ Som en følge av dette ble hekseforfølgelser satt i system på tysk jord. Slike forfølgelser gjorde sitt til å sette kampen mellom de gode og onde krefter på agendaen i en allerede angstfylt hverdag.

Det var heller ikke uvanlig med større og mindre kriger innenfor det tysk-romerske keiserriket. Også ytre farer truet. Tyrkerne hadde som mål å erobre Europa. Samtidig med at Luther begynte sitt reformasjonsverk, rykket tyrkerne fram og nådde så langt som til Wien.³⁴ Hvor tyrkerne kom, fulgte også drap og plyndring. I tillegg til å spre frykt, la også krigene ekstra press på borgerne som måtte være med på å finansiere disse. Paven tilbød ved flere anledninger salg av spesifikke avlatsbrev med det formål å finansiere forsvaret mot den

³⁰ Denne konflikten er blitt forklart med at faren var meget streng. Psykologiske analyser av Luther har også vist at det var dette konfliktfylte forholdet som lå til grunn for hans beslutning om å gå i kloster. På den annen side er det lite som stemmer overens med det vi vet om Luther og det resultatene av disse psykologiske analysene (som er utført århundrer etter hans død!) viser (Lohse, *Martin Luther's Theology* s. 28-29). Faktum er at "Luther felt deep devotion to his parents until they died (Bernhard Lohse, *Martin Luther: An Introduction to His Life and Work*, (Philadelphia: Fortress Press, 1986), 21). Samtidig skal man også være klar over at "methods of child-rearing at that time were, however, generally quite strict compared with modern methods" (Lohse, *An Introduction*, 21). I et slikt perspektiv bør den strenge oppdragelsen som ble gitt Luther derfor ikke vektlegges i for stor grad.

³¹ Bainton, *Here I stand*, 6.

³² Brian P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, (Harlow: Pearson/Longman, 2006) 177.

³³ Sammen med bullen, sendte Pave Innocens VIII også "inkvisitoren Heinrich Institoris og Jacob Sprenger, dominikanere og forfattere av *Malleus Malleficarum* (*Heksehammeren*), til Tyskland" (Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon 7, (Oslo: Kunnskapsforlaget, 2005) 497.)

³⁴ Lohse, *Martin Luther's theology*, 334. Tomlin, *Luther og hans verden*, 82.

økende tyrkerfaren.³⁵ Denne økende tyrkerfaren kom til å få stor betydning for Luthers identifisering av islam med Antikrist (se kapittel 5).

I kulturlivet opplevde Tyskland en vekst på denne tid. Rennessansen, gjenfødelsens tid, hadde fått slå rot. Antikkens verdier ble gjenoppdaget og revitalisert, og brøt med det kirkelige livssyn. Dette gjorde seg utslag i at det ble lagt større vekt på individet og det verdslige. Menneskets skapende krefter kom igjen i sentrum. Eksempelvis blomstret både billedhugger-, maler- og bygningskunsten på denne tid. Det er i kjølvannet av dette at Paven setter i gang nybyggingen av Peterskirken.³⁶ Byggeprosjektet ble i stor grad finansiert gjennom pavekirkenes salg av avlatsbrev og var en av de utløsende årsakene til Luthers reformatoriske verk. Med renessansen blomstret også den intellektuelle humanismen som igjen gjør menneskets frihet og verdighet, fornuft og moral til det sentrale. Til tross for humanismens intellektuelle kritikk av middelalderens livssyn og kirkekultur, hadde den ikke noe å stille opp med mot den apokalyptiske angst som hadde slått rot i befolkningen.

2.3. Oppsummering

Som vi har sett opplevde Tyskland store politiske omveltninger på Luthers tid. Det fant sted en økonomisk vekst, men befolkningsvekst og inflasjon førte likevel til at mange kom til å leve under trange kår. Maktfordelingen som var ment å være likelig fordelt mellom keiser og pave ble forskjøvet til fordel for paven. Mens keiseren opplevde hindringer for å få utøvd sin makt holdt paven på sin, pga maktstrukturen i kirken og som eneforbidler av menneskenes sjelefrelse. På den annen side går pavens verdsliggjøring og åndelige forfall sammen med et svekket tillitsforhold. Det lå en reformasjon i luften og Luther var den som tente luntene. I rettssaken mot seg ble han del av storpolitikken og måtte derigjennom forholde seg til både en verdslig og kirkelig makt. Det var en utbredt forståelse i samtiden om at de levde i de siste tider. En merkbar apokalyptisk angst hadde begynt å bre seg blant folket, hvor redselen for det onde, deriblant Antikrist gjorde seg gjeldende. Dette ga grunnlaget for en folkelig fromhet. Også ytre farer som den økende tyrkerfaren var med på å prege den apokalyptiske angsten. Landet opplevde på samme tid en kulturell blomstring hvor apokalyptiske forestillinger ble speilet i mange av samtidens kunstverk.

³⁵ Eksempelvis ble slike spesifikke avlatsbrev tilbudt av av pave Callixtus III i 1458 og senere tilbudt av pave Alexander 6 i 1502. Oberman, *Luther*, 16-17.

³⁶ Byggingen av Peterskirken ble satt i gang av Pave Julius II og videreført av Pave Leo X.

3. HISTORIESYN OG ESKATOLOGI SOM GRUNNLAG FOR LUTHERS IDENTIFISERING AV ANTIKRIST

Kristendommen er en historieorientert religion og det kristne historiesynet har en avgjørende betydning for endetidsforestillingen. Endetidsforestillinger har i varierende grad preget kristendommen gjennom alle tider. Forståelsen av Antikrist henger nøye sammen med kristendommens lære om endetiden fordi han har en viktig eskatologisk rolle. Eskatologien fikk en sentral plass i Luthers kristendomsforståelse fordi han selv mente å leve i de siste tider. Jeg vil nå undersøke det kristne historiesyn og begrunne sider ved Luthers eskatologiske forståelse av å leve i de siste tider som ligger til grunn for hans identifikasjon av Antikrist.

3.1. Det kristne historiesyn

I første ledd av trosbekjennelsen heter det: ”Jeg tror på Gud Fader, den allmechtige, himmelens og jordens skaper”. Her kommer det klart og tydelig fram at den kristne gud er en skapergud. Skjønt Gud står bak skapelsen, er ikke Gud det samme som skapelsen. Det er en prinsipiell forskjell mellom Gud og det skapte – i forhold til det skapte er Gud evig og umålelig.³⁷ Likevel er det ikke slik å forstå at Gud har trukket seg tilbake og er totalt fraværende fra sitt skaperverk (jf. deisme). Han er hele tiden tilstede og opprettholder det han har skapt. Denne opprettholdelse forstås slik at den ikke skiller seg fra skapelsen – det er to sider av samme sak. Skapelsen er altså en pågående handling. Derfor taler man om Guds fortsatte skapelse.³⁸

I tillegg til å være tilstede som skaper og opprettholder, griper Gud også inn i historien og åpenbarer seg og gjør seg selv kjent. Det primære med Guds åpenbaring er at den skal være til menneskers frelse. En frelse fra det ødelagte gudsforhold, syndefallet, som mennesket selv er årsak til og som det selv ikke er i stand til å rettferdiggjøre seg fra. Jesu soningsdød er kristendommens sentrum, for ingen frelse kunne ha funnet sted uten denne hendelse (Joh 14,6; Apg 4,12). Dette viser også i hvor stor grad kristendommen er historieorientert, for frelsen er også i dag betinget av Guds fortidige inngripen i historien. Denne historieorientering må ikke få komme til skade slik at man glemmer å framheve kristendommens futuriske aspekt, for Gud vil en dag gjøre en ende på det skapte – noe også

³⁷ I *Den Athanasianske Trosbekjennelse* artikkel 9 og 10 heter det at ”Umålelig er Faderen, umålelig er Sønnen, umålelig er Den Hellige Ånd. Evig er Faderen, evig er Sønnen, evig er Den Hellige Ånd” (Arve Brunvoll (red.), *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*, (Oslo: Lunde Forlag, 2001), 28).

³⁸ Dette aspektet ved gud som skaper og opprettholder, blir også uttrykt av Melancton i først artikkel, *om gud*, i CA hvor det sies at Gud er ”skapergud og opprettholder av alle ting, de synlige og usynlige”. Brunvoll (red.), *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*, s. 44.

Jesus selv forutsier (Mark 13,31. Jf. for eksempel også 2 Pet 3,10). Kristendommen har dermed et lineært historiesyn med en begynnelse, et forløp og en ende.

3.2. Luthers eskatologiske teologi

Vitenskapen kan gjøre seg antakelser om hva som sannsynligvis vil inntreffe i gitte tilfeller angående framtiden. Dette kan den bl.a. gjøre på bakgrunn av studier av tidligere hendelsesforløp. Likevel kan den ikke ha *sikker* viten om framtiden. Gud på sin side vet alt om framtiden. Bibelen gir oss mange åpenbaringer om Guds fortsatte og framtidige inngripen i verdenshistorien. Dette gir oss kunnskap om de større ting som venter både oss og universet i framtiden. Vi kan ha absolutt tillit til Gud, for Gud tar hverken feil eller lyver, selv om det her blir et spørsmål om hvordan disse tekster skal tolkes.

Det sentrale for kristendommens historiesyn angående endetiden er Jesu gjenkomst og gjenopprettelsen av Guds kongerike. Kristne har alltid vært opptatt av endetiden og det har vært knyttet store forventninger til denne gjennom historien. ”Since the New Testament age, expectation of the end time has been part of Christian faith.”³⁹ Forut for Jesu gjenkomst og gjenopprettelsen av Guds kongerike, skal Antikrist ha sitt virke på jord. Dette vil medføre en trengselstid for de kristne og troen vil bli satt på mange prøvelser. Som jeg tidligere har vist, var det på Luthers tid en utbredt oppfatning av at man levde i de aller siste tider. Dette førte i sin tur til at en apokalyptisk angst fikk slå rot i store deler av befolkningen. Dette rammet også den unge Luther som fryktet den endelige dom som stod for tur – en frykt som forøvrig ble radikalt endret med tiden.⁴⁰ Foruten at erfaringen av å leve i de siste tider preget Luthers liv, kom det også til å prege hans lære. ”In his own life as well as in all his theology, the idea of death and the last judgement was Luther’s constant companion.”⁴¹ Hans teologi blir uforståelig dersom den løsriveres fra denne konteksten. Som følge av den eskatologiske vektlegging, vil Vogel betegne hele Luthers teologi som ”eskatologisk”.⁴² Hvilke eskatologiske forankringer mener så Vogel ligger til grunn for Luthers teologi?

En av de eskatologiske forankringer som ligger til grunn for Luthers teologi er hans enorme kjennskap og vektlegging av Skriften. Derigjennom ble Luther kjent med dens eskatologiske betoning. Luther så her en nær sammenheng mellom soteriologi og eskatologi. Gjennom sitt arbeid med Skriften, gjorde Luther den oppdagelse at frelsen blir gitt mennesket

³⁹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 332.

⁴⁰ Luther sier i et tilbakeblikk i 1545, at han i sine yngre dager var ”terribly afraid of the last day” – en endring i denne holdning viser seg tydelig da han flere år senere, sikker på sin frelse og med lengsel etter den siste dag, kunne skrive: ”Come, beloved last day, amen” (Winfried Vogel, “The eschatological Theology of Martin Luther. Part 1: Luther’s basic concepts”, *Andrew University Seminary Studies*, Vol. 24, No. 3 (1986): 261).

⁴¹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 325.

⁴² Vogel, “Part 1”, 250.

ved at det blir rettferdiggjort ved tro – ikke ved gjerninger. En oppdagelse som skulle komme til å bli utslagsgivende i forbindelse med hans konfrontasjon med pavekirken og som også fikk stor betydning for hans identifisering av denne med Antikrist. Også i møte med islam som gjerningsreligion, ble dette en avgjørende faktor for at Luther også identifiserte islam med Antikrist.

Når frelsen inntreffer kommer mennesket, som før var under synden, under Gud. Derigjennom får det ta del i Guds kongerike. Selv om vi venter på gjenopprettelsen av Guds kongerike, er dette likevel i virksomhet her på jord gjennom Jesu virke. Dets fulle innfrielse skal derimot finne sted i framtiden (2 Tim 2,18). Rettferdiggjørelsen setter således igang ”an eschatological process which finds its final culmination in the resurrection to eternal life.”⁴³ I Luthers teologi ser man derfor både et ”realisert” og et ”framtidig” aspekt. I likhet med Luther påpeker McGrath at: “there is a tension between the “now” and the “not yet” in relation to the Kingdom of God.”⁴⁴ I luthersk tankegang lærer vi den kommende verden å kjenne ved at en i troen på Kristus kan oppleve de framtidige kvalitetene allerede her og nå.⁴⁵ “What will be perfected there has already started here and now.”⁴⁶ Dette må forstås på bakgrunn av *theologia crucis* – korsets teologi: Jesu seier og herredømme er skjult og erkjennes gjennom troen og ikke gjennom erfaringen.

Videre hevder Vogel at ”Luther was of a very practical nature when it came to the observance and interpretation of things that were going on around him.”⁴⁷ Med dette mener Vogel at Luthers eskatologiske forankring kommer til sin rett i og med at han hadde en egen evne til å se tegn på endetiden i sin omverden – både i de kirkelige og verdslige forhold.⁴⁸ Dette viser seg særlig i forbindelse med det forhold Luther etter hvert fikk til pavekirken. Det var disse forhold, sammen med overbevisningen om at man blir rettferdiggjort gjennom tro og ikke ved gjerninger, som førte til at Luther kjente en sterk lengsel etter den siste dag. Foruten de kirkelige og verdslige forhold, ”he also observed natural phenomena that he considered as end-time signs.”⁴⁹ Vogel argumenterer for at Luthers teologi blir eskatologisk ved Luthers

⁴³ Vogel, “Part 1”, 250

⁴⁴ Allistair McGrath, *Christian Theology: An Introduction*, (Malden: Blackwell Publishing, 2007), 466.

⁴⁵ Denne form for eskatologi, hvor man både ser et realisert og et framtidig aspekt, betegnes idag blant forskere som ”inaugurated” eskatologi, altså påbegynt eskatologi. For nærmere informasjon om dette viser jeg til kapittel 3 ”Realized and inaugurated eschatology in Holy Scripture and the book of Concord” i John R. Stevensons bok *Eschatolgy*, (Indiana, The Luther Academy Fort Wayne, 1993), 26-31.

⁴⁶ Vogel, “Part 1”, 253

⁴⁷ Vogel, “Part 1”, 258

⁴⁸ Vogel viser til at Luther selv skal ha uttalt at han kunne skrive en hel bok om slike tegn fra sin samtid som pekte mot i retning av at verden var i ferd med å nå sin ende. Verst av alle tegn, var at menneskene hadde blitt mer bundet til det verdslige enn noen gang tidligere. (Vogel, “Part 1”, 258.)

⁴⁹ Vogel, “Part 1”, 258.

vektlegging av Skriften ved sammenfallet av soteriologien og eskatologien og endetidstegnene som Luther hevdet å se i sin egen samtid. I tillegg opplever Luther at han selv har en viktig rolle i det forestående endetidsdrama. Han har et kall om å gjøre folk oppmerksomme på det upålitelige menneskeverket som han etterhvert mente både kirkens lederskap og islam representerte. Således mente han gjennom sitt kall å ha en profetrolle i det han oppfattet som den siste tid.⁵⁰

Forventninger om en *nær* forestående endetid har til tider vært mer framtrædende hos andre.⁵¹ Gjennom kirkens historie er det blitt gjort mange forsøk på å beregne tidspunktet for når endetiden skal finne sted. I de første århundrene av vår tidsregning var det ikke interesse for slike beregninger. Skarsaune forklarer dette med at de på denne tid ”var så overbevist om å leve i endetiden – at endetiden hadde begynt – at det ikke var aktuelt å beregne noe tidspunkt for den.”⁵² En ny kristen historiebevissthet, om at vi ikke befinner oss i et sammenhengende endetidsdrama, men i en mellomtilstand, begynte å ta form allerede fra begynnelsen av 200-tallet. Medvirkende til dette kan kirkefaderen Hippolytus (170-235) tolkning av Daniels 70 åraker ha vært (Dan 9, 20-27). Hippolytus sitt syn var på denne tid likevel ikke dominerende.⁵³ Derimot fikk synet på at menneskene befant seg i en mellomtilstand et bredt nedslagsfelt i middelalderen. Av den grunn begynte også mange beregninger av historieforløpets gang, for å tidfeste endetiden, å bre seg. Noen beregninger vakte større oppmerksomhet enn andre. I så måte gjorde cisterciensermunken Joachim av Fiore (ca. 1132-1202) seg godt bemerket. Med bakgrunn i treenigheten, delte han historien opp i epoker og kom med presise beregninger for hvordan historieforløpet ville utarte seg. Året 1260 ble, ifølge Joachim, av avgjørende betydning.⁵⁴

⁵⁰ Denne bevisstheten om sin egen profetrolle i den siste tid er noe han kommer tilbake til i flere av sine skrifter. Eksempelvis i Fortalen hvor han viser til at han selv er den som skal fullføre det angrep på paven som Johannes Huus påbegynte (WADB 11 II, 88. Nielsen, 65).

⁵¹ Det for eksempel ikke vanskelig, på bakgrunn av flere steder i Bibelen, å forstå den nærforventning som må ha vært gjeldende i tiden like etter Jesu virke på jord (for eksempel Matt 16,28; 24,33; 1.Joh 2,18). Gjennom historien har det i trengselstider (det være seg forfølgelser, krig eller naturkatastrofer som alle er tegn på at endetiden er nær, Matt 24, 3-9) vært en tendens til at temaet om endetiden, samt betoning av en nærforventning, har gjort seg mer gjeldende – slik tilfellet var under svartedaudens herjinger på 1300-tallet. Også i nyere tid ser vi eksempler på dette. For eksempel uttalte Carola seg i forbindelse med jordskjelvkatastrofen på Haiti, Port au Prince, i 2010 at hendelsene hadde apokalyptiske dimensjoner i det hun peker på at jordskjelv er tegn på endetiden (www.vl.no/verden/carola-i-haiti-jordskjelv-bibelsk-teikn-pa-endetid/) (13.04.2013).

⁵² Oskar Skarsaune, *Tusenårshåpet: Endetidsforventning gjennom 2000 år*, (Verbum, 1999), 21.

⁵³ Hippolytus sine beregninger til Jesu gjenkomst til omkring år 500, ble av kirkelige autoriteter nedtonet med den hensikt å hindre utbrudd av folkelig fanatisme og endetidsentusiasme. Denne tendens, til å nedtone slike beregninger, har vist seg flere ganger i historiens løp. For mer informasjon om de første endetidsberegninger viser jeg til Skarsaune, *Tusenårshåpet*, 21-45.

⁵⁴ ”Joachim’s ideas caused consternation at the time, especially as the year 1260 approached. His views were condemned by the Fourth Lateran Council in 1215, and described as “conjectural” by Thomas Aquinas.” McGrath, *Christian Theology*, 469.

På Luthers egen tid var det også flere slike beregninger som vakte interesse. En av disse var matematikeren, og senere venn av Luther, Johan Carion som forutså Jesu gjenkomst til året 1524.⁵⁵ Luther tok avstand fra slike beregninger. ”For theological reasons he always resisted the desire to predict when the world would come to an end.”⁵⁶ I så måte kom Jesu egne ord, i Matt 24,36 om at ”den dag og time kjenner ingen”, til å stå som et sterkt kriterium mot slike beregninger. Likevel finner vi antydninger til at Luther selv har syslet med slike beregninger på egen hånd. Vogel forklarer dette med at Luther muligens har gjort dette for å tone ned betydningen av slike beregninger.⁵⁷

I nær sammenheng med endetidsberegningene står læren om tusenårsriket som skal finne sted på jorden i de siste tider (Åp 20,1-6). Flere ulike syn har vært framsatt i forbindelse med tolkningen av tusenårsriket gjennom kirkens historie.⁵⁸ Gjennom tidene har det vært mange enkeltpersoner og millenaristiske grupper som har stått fram og profetert at tiden for tusenårsriket er nært forestående.⁵⁹ Revolusjonære millenarister har endog gjort forsøk på å fremskynde dette riket – også ved bruk av militante virkemidler.⁶⁰ På Luthers tid var spekulasjoner omkring et kommende tusenårsrike svært utbredt og millenaristiske grupper opplevde en stor popularitet. Mange var overbevist om at pavekirkens snarlige fall var uunngåelig og at ”the great reformation, the millennium of peace, is about to begin.”⁶¹ Mange tok til orde mot kirkens forfall og ”Chiliasm – the idea of a thousand-year kingdom of peace ... became a major factor in medieval criticism of the church of Rome.”⁶²

I sitt syn på tusenårsriket var Luther sterkt påvirket av den store kirkefader Augustin (354-430). Augustin skriver bl.a om dette i sitt historiefilosofiske verk ”Om Guds stat”. I dette verket presenterer han den menneskelige historie som en konflikt mellom det som han kaller for ”menneskets stat” og ”Guds stat” – hvor sistnevnte vil seire. Hans tolkning var at tusenårsriket fant sted her og nå. Det var kirkens tid hvor evangeliet skulle spres og Satan

⁵⁵ Også i nyere tid er det blitt gjort flere slike beregninger. Eksempelvis kan nevnes William Millers (1782-1849, en av Adventistsamfunnets grunnleggere), beregning til året 1844 og J. F. Rutherfords (d. 1942, en av Jehovas Vitners pionerer) beregning til 1925.

⁵⁶ Lohse, *Martin Luther's theology*, 333

⁵⁷ Vogel, ”Part 1”, 257.

⁵⁸ Hvorvidt Jesu gjenkomst finner sted før, ved slutten av eller etter at tusenårsriket har funnet sted, er et av de spørsmål det har vært uenighet om i denne sammenheng. Fire dominerende syn har rådet grunnen gjennom tidene. Disse er historisk og dispensasjonalistisk premillennialisme, postmillennialisme og amillennialisme. For en kort oversikt over disse syn viser jeg til kap. 55 i Wayne Grudem's bok *Systematic theology: An Introduction to Biblical Doctrine*, (USA: Zondervan, 2000), 1109-1139.

⁵⁹ I For nærmere opplysninger om slike millenaristiske grupper viser jeg til både Stephen Hunts bok *Christian Millenarianism*, (London: Hurst & Company, 2001), og til Norman Cohns bok *Jakten på tusenårsriket*, (Oslo Humanist Forlag, 1999).

⁶⁰ Eksempelvis gjorde Thomas Müntzer dette. For nærmere redegjørelse om dette viser jeg til Cohn, *Jakten på tusenårsriket*, 244-261.

⁶¹ Oberman, *Luther*, 57.

⁶² Oberman, *Luther*, 59.

skulle være bundet. Mot slutten av dette tusenårsriket skulle Satan atter ”slippes løs en kort tid” (Åp 20, 3). De kristne skulle da oppleve trengselstider som tidligere ikke har hatt noen paralleller i historien. Denne trengselstid så Augustin for seg ville finne sted i en fjern fortid. Augustin var likevel usikker på hvordan dette ville utarte seg: ”would the Antichrist emerge from within the Church, or would he found an Antichurch?”⁶³ Luther på sin side var overbevist om at Antikrist ville komme innenfra kirken. Hvor får Luther denne overbevisning fra?

Oberman viser til at denne overbevisning stammer fra Bernard av Clairvaux (d.1143) som hadde hatt stor innflytelse på Luther.⁶⁴ Bernard viste til epokegjørende sekvenser i den middelalderske historien som bevis på at de siste tider nå var nær. Forfallet innenfor kirken var det mest radikale tegn på dette og Bernard viste til at Antikrist ville komme til å ta over kirken i nær framtid. Foruten at Luther var påvirket av Bernard i dette syn, fant han også beviser for dette i Skriften (for eksempel i Matt 24, 2-14 og 2 Tess 2, 4).

Luther ble ønsket velkommen av mange som millenarist, men skuffet i så måte. Påvirket av Augustin som han var, i det han tolket tusenårsriket å være kirkens tid hvor Satan var bundet, ventet han ikke på at noe tusenårsrike skulle ta til. Luther som levde i en senere tid enn Augustin, regnet tusenårsrikets tid for å være over. Disse *tusen år* mente Luther tok til på den tid åpenbaringsboken ble skrevet. ”The end of this time period, the release of Satan according to Rev 20:7, he viewed as being the papacy’s becoming the antichrist when Gregory VII became pope in 1073 and signaled his desire for world dominion.”⁶⁵ Luther så også tyrkernes frammarsj i Europa, som truet kristendommens posisjon, som et tegn på at de tusen år var omme og at Satan var sluppet løs. For Luther var det ikke noe tusenårsrike å se fram til. ”For him, time was not just running – it was running out.”⁶⁶

Selv om tiden nærmet seg slutten, så Luther det som nødvendig å forbedre verden. I motsetning til Bernard som så på kirken som uheldelig, så Luther det som en nødvendighet og plikt å prøve og forbedre verden selv om det nærmet seg tidens ende. Hva mente så Luther at man kunne gjøre. Det var særlig to områder han så forbedringspotensialet i. Det var gjennom forkynnelse av evangeliet og gjennom gode gjerninger.

Luther fikk det travelt med å forkynne evangeliet. Han så på seg selv som en evangelist med ønske om å spre det gode budskap til flest mulig. Det ble også viktig å styrke troen blant de kristne i en tid hvor Satan var sluppet løs. Forfallet i kirken var ifølge Luther et

⁶³ Oberman, *Luther*, 67.

⁶⁴ Oberman, *Luther*, 68-71.

⁶⁵ Vogel, ”Part 1”, 256.

⁶⁶ Oberman, *Luther*, 71.

resultat av Satans gjerning. Satan vil ikke ødelegge kirken, men han vil styre den. I denne sammenheng ble det særlig viktig for Luther å forkynne Guds ord. ”Where christian teachings tear the authorities from the clutches of the Antichrist, the world can once again come into *its* own.”⁶⁷ Slik ville Luther redde kirken fra det tyranniske lederskap.

Luther valgte å snakke om *forbedring* heller enn om *reformasjon*.⁶⁸ Selv den beste reformasjon fra menneskers side, ville ikke være god nok for den reformasjon som måtte til, og som Gud selv vil stå for, i de siste tider. Selv om mennesker ikke var i stand til å gjennomføre en god nok reformasjon, kunne de likevel gjøre noe for å forbedre vilkårene her i denne verden. Gode gjerninger overfor sine medmennesker ble derfor viktig for Luther. Når pavekirken drev sin avlatshandel førte dette til at folk heller kjøpte avlat i stedet for å gjøre gode gjerninger overfor sine medmennesker. Dette reagerte Luther sterkt på. I sine teser fra 1517 lyder det klart og tydelig fra Luthers side at: ”Good works are better than indulgences.”⁶⁹ Han mente at moralen skulle være rettet mot denne verden. På denne måten horisontaliserte Luther etikken – ”he transferred its goal from Heaven to earth. Good works are not required for salvation but crucial for surviving in a threatened world.”⁷⁰ En slik dreining av moralen var nødvendig, i disse siste trengselstider, for å overleve inntil Gud setter en endelig stopper for verden.

Jeg har med dette vist at kristendommen har et lineært historiesyn og at Luther erfarte å leve i de siste dager. Dette resulterte i at han fikk det travelt med å forkynne Guds ord. Samtidig opplevde han å ha et kall og en særlig oppgave i denne tid. Hans teologi fikk et eskatologisk preg. Vissheten om å leve i de siste tider var en viktig beveggrunn for at Luther kunne identifisere Antikrist i sin samtid. I det følgende vil jeg se nærmere på den utvikling, med tilhørende beveggrunner, som resulterte i Luthers overbevisning om at Antikrist var å finne øverst i pavedømmets hierarki.

4. LUTHERS SYN PÅ PAVEN SOM ANTIKRIST

På bakgrunn av den historiske kontekst, det kristne historiesyn og Luthers erfaring av å leve i de siste tider og hans eskatologiske teologi skal jeg nå først gjøre rede for utviklingen av hans syn på paven som Antikrist. Deretter skal jeg kommentere synet på paven som Antikrist i *Fortalen og Mot pavedømmet*.

⁶⁷ Oberrnan, *Luther*, 74.

⁶⁸ Oberman, *Luther*, 74.

⁶⁹ Oberman, *Luther*, 77.

⁷⁰ Oberman, *Luther*, 80.

4.1. Utviklingen av Luthers syn på paven som Antikrist

Til å begynne med hadde Luther et godt forhold til paven. Det var både motvillig og noe nølende han kom til å bli overbevist om at paven var Antikrist. Luther var ikke den første til å identifisere paven med Antikrist, men når han gjorde det var det med et annet utgangspunkt enn tidligere. Luthers identifisering av paven med Antikrist var ikke rettet mot paven som person. Han ble overbevist i sitt syn på paven som Antikrist gjennom den rettssak som fulgte etter at han hadde forfattet 95 teser hvor han rettet kritikk mot sider ved avlatsteologien.

4.1.1. Paven som Antikrist - en århundrelang tradisjon

Når Luther kom til å identifisere paven med Antikrist, hadde flere gjort dette før ham. Det var særlig i tiden omkring det pavelige skisma at disse tankene fikk fotfeste. Til og med de ulike pavene beskyldte hverandre for å være Antikrist. Luther på sin side krediterte i sin Jan Hus for å ha vært den første som gjorde dette: "He was the first to call the pope an Antichrist."⁷¹ Pettibone viser til at dette hadde blitt gjort forut for Hus ved at John Wycliffe og noen av hans tilhengere (Lollardene) støttet en slik identifisering, samt at ideen også var å spore hos Waldenserne, Albigenserne og blant en gruppe fransiskanere som ble kalt for Fraticelli.⁷² Historien viser likevel at denne identifiseringen er å spore enda lenger tilbake. "The earliest recorded condemnation of a pope as the antichrist occurred in 991, when Bishop Arnulf of Orleans called into question the moral character and personal abilities of Pope John XV at the Gallican Synod of Reims."⁷³ Luther var altså en av mange i en århundrelang rekke som identifiserer paven med Antikrist – heller ikke var han alene om dette syn i sin samtid. Likevel skiller Luthers syn seg fra de andre. I motsetning til andre som tok pavens dekadente livsførsel, gjorde Luther det med utgangspunkt i pavens mangel på gudsfrykt. Denne mangelen på gudsfrykt gjorde seg utslag i ugudelige læresetninger. Slik kom paven til å stå i førersetet for en vranglære ifølge Luther. Luther kritiserte også sider ved pavens livsførsel, men så den dekadente moralen som en konsekvens av de ugudelige læresetninger. Det er grunnen til at Luther i *Til den kristne adel* kunne vise til de mest forkastelige tilstander som hadde oppstått i Rom.⁷⁴

⁷¹I sin kommentar til salme 112, LW 13, 417.

⁷²Pettibone, "views of the Antichrist", 82.

⁷³William R Russell, *Luther's theological testament: The Schmalkald Articles*, (Minneapolis: Fortress Press, 1995), 85. LeRoy Edwin Froom, *The Prophetic Faith of Our Fathers. Vol. I*, (Washington, DC: Review and Herald, 1950), 905.

⁷⁴Luther mener at det på grunn av pavens vilkårlighet og bedrageriske forbehold hadde oppstått tilstander i Rom som "kjøping og selging og veksling og tuskenhandling, fyll og spetakkel, lyving og bedrageri og røveri og stjeling og ødselhet og horing og snyteri og all slags gudsforakt at ikke engang Antikrist kunne få til et skjendigere styr." Inge Lønning og Tarald Rasmussen (red.), *Martin Luthers Verker i utvalg II*, (Gyldendal

4.1.2. Det pavelige embede – ikke paven som person

Det var flere som identifiserte enkelte paver med Antikrist. Eksempelvis gjorde keiser Frederick II dette overfor pave Gregory IX.⁷⁵ Etterfølgere av Joachim av Fiore gjorde likedan overfor den herskesyke pave John XXII.⁷⁶ Dette hadde nær sammenheng med den enkelte paves moralske forfall som de var vitner til. Det var likevel ikke slik at alle som identifiserte paven med Antikrist, utpekte spesifikke paver i sin samtid. Pelikan viser i så måte til at Nikolas av Kusa i sin eskatologi ikke identifiserte noen spesifikk pave med Antikrist, men hadde en visjon om en framtidig pave som skulle underordne seg "the satanic spirit of Antichrist."⁷⁷

Luther identifiserte ikke en bestemt pave med Antikrist – det var m.a.o. ikke paven som person, Luther identifiserte med Antikrist. Hvordan kunne Luther da identifisere paven med Antikrist? Det har sammenheng med at kirken var hierarkisk sammensatt slik at det pavelige embede var kirkens høyeste. Til hjelp for utførelsen av de pavelige plikter hadde paven et stort apparat, den romerske kurien. Luther som var vitne til at pavekirken stadig ble mer opptatt av verdslige verdier og egen ære ved å opphøye paven selv til en Gud, ble overbevist om at pavedømmet måtte være djevelens verk. Paven som besatt pavedømmets øverste embede, blir da også identisk med selve pavedømmet som han i sin helhet representerer gjennom sitt pontifikat. Når Luther identifiserer paven med Antikrist må det samtidig gjøres klart at hele pavedømmet blir, ved paven, styrt av Antikrist. Derfor likestiller han også pavedømmet, som institusjon, med Antikrist. Paven blir for Luther ensbetydende med pavedømmet fordi det er han som regjerer og representerer dette. Når Luther så identifiserer paven med Antikrist, blir det derfor klart at Antikrist ikke må forstås slik at denne var "a singel person but the whole body of wicked men in the church, and the succession of their rulers."⁷⁸ Likevel er det paven som er Antikrist, fordi det er han som er

Norsk Forlag A/S, 1979) 31. Norsk tittel: *Til den kristen adel*. Tysk tittel: *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, WA 6.

⁷⁵ Froom, *Vol. I*, 793-796, McGinn, *Antichrist*, 152-157. Det hører med til historien at pave Gregor IX også hadde utpekt Fredrik som dyret i Johannes Åpenbaring (13, 1-3) – Antikrists forløper. Det var ikke uvanlig at slike beskyldninger gikk begge veier.

⁷⁶ McGinn, *Antichrist*, 143. Bernhard av Clairveaux, som kjempet pave Innocent II sak, utpekte hans motpave Anacletus 2, som Antikrist. I åtte år hevdet de begge at de var den rettmessige pave, før Innocent fikk anerkjent sitt pontifikat (P.G. Maxwell-Stuart, *Pavene: Pavedømmet gjennom 2000 år*, (Norge, Forsythia Forlag, 1998), 93-94. Froom, *Vol. I*, 905).

⁷⁷ Jaroslav Pelikan, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine, Vol. 4*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984), 109. Også Joachim av Fiore forventet Antikrist som en framtidig falsk pave – noe som samtidig forklarer at hans etterfølgere kunne utpeke pave John XXII (Froom, *Vol. I*, 905).

⁷⁸ LeRoy Edwin Froom, *The Prophetic Faith of Our Fathers. Vol. II*, (Washington, DC: Review and Herald, 1950), 261.

innehaver av pavedømmets øverste embede, men samtidig omtales også kurien som Antikrist fordi de representerer en forlengelse av det pavelige embede.

Til paven som person derimot, hadde Luther et godt forhold. Dette kommer tydelig fram i det forsoningsbrev som ble sendt til paven sammen med det reformatoriske skrift *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, høsten 1520.⁷⁹ I dette brev gjør han det klart at alle anklager om at han har fornærmet paven som person, bygger på misforståelser av hans uttalelser. Samtidig fornekte han ikke for at han har kritisert det pavelige embede som han mener styres av Satan og han sier likefrem at: ”jeg har forbannet din stol, den romerske kurie som de kaller den. Hverken du eller noe annet menneske kan da heller benekte at den er mer fordervet enn ethvert Babylon og Sodoma og – så vidt jeg kan begripe – proppfull av jammerlig, fortvilet og himmelskrikende ugudelighet.”⁸⁰ Samtidig henvender han seg direkte til pave Leo X i det han skriver at han er å likne med ”et lam mellom ulver (Matt10, 16), som Daniel i løvehulen (Dan 6, 16ff).”⁸¹ Videre skriver Luther: ”og med Esekiel bor du blant skorpionene (Esek 2, 6). Hva kan vel du stille opp mot disse uhyrene?” Slik viser Luther til at pave Leo X er uten skyld og maktesløs overfor de sataniske krefter som nå har overtatt styringen av pavedømmet. Videre hyller han pave Leo X i det han skriver: ”for deg, min beste Leo, har jeg alltid vært lei for at du ble pave i våre dager, du som var en bedre tid verd ... du er virkelig bunn ulykkelig der du sitter på verdens farligste trone! Jeg sier deg sannheten, for jeg vil deg bare vel.”⁸² Luther fortsetter så med å redegjøre for den fordervelse som har rammet pavedømmet og oppgir dette som hensikten for at han har ”rast så voldsomt mot den pestbefengte pavestolen.”⁸³

Med dette forsoningsbrev har Luther tydelig vist sin ydmykhet overfor pave Leo X og gjort det tydelig at det var det pavelige embede, og ikke personen som besitter dette, han hadde gått til angrep på. Paven som person var Luther overbevist om hadde de beste hensikter, men som offer for Antikrist var også han sjanseløs. Den tidligere så trofaste tilhenger av paven ender av den grunn opp med til slutt å erklære ”that I owe the pope no other obedience than that to Antichrist.”⁸⁴ Jeg har nå vist hvordan Luther identifiserte paveembede med Antikrist. Nå vil jeg se nærmere på hva det var som beveget Luther i retning av en slik forståelse.

⁷⁹ WA 37. Norsk oversettelse: *Om den kristne frihet*, i Lønning og Rasmussen (red.), Verker i utvalg II.

⁸⁰ Lønning og Rasmussen (red.), Verker i utvalg II, 195-196.

⁸¹ Lønning og Rasmussen (red.), Verker i utvalg II, 196-197.

⁸² Lønning og Rasmussen (red.), Verker i utvalg II, 196-197.

⁸³ Lønning og Rasmussen (red.), Verker i utvalg II, 197.

⁸⁴ From, *Vol II*, 256.

4.1.3. Avlatstesene som utslagsgivende for utviklingen av Luthers syn på paven som Antikrist

Når Luther omsider ble overbevist om at paven var Antikrist, kommer dette som en følge av den utvikling som fulgte etter 31. oktober 1517. Han hadde da sendt ut 95 teser hvor han kritiserte sider ved læren og den praksis som ble ført i forbindelse med avlatshandelen. I etterkant ble Luther møtt med hard kritikk fra pavekirken side for sine påstander. Samtidig fikk han støtte fra store deler av det tyske folk som hadde sett seg lei av den ruinerende effekt pavekirken hadde på tysk jord, bl.a. ved en økende avlatshandel. 7. august året etter mottok han en inkalling til å møte kardinal Cajetan, pavekirken utsending, i forbindelse med striden tesene hadde forårsaket. Avlatssaken skulle komme til å få en avgjørende betydning for Luthers identifisering av paven som Antikrist. Det kan derfor være på sin plass å se noe nærmere på hva som utløste striden om avlaten.

4.1.4. Avlatssridens utgangspunkt

Avlatsteologien hadde i lang tid vært omstridt. Når Luther går til angrep på avlaten, gjennom sine teser, var det ikke noe sensasjonelt og nytt ved dette. Det var flere personer innen kirken som hadde gjort dette før ham, eksempelvis John Wyclif og Jan Hus. Selv hadde han også, ved flere anledninger, rettet kritisk blikk mot denne.⁸⁵ Så tidlig som i 1514 setter han avlaten i forbindelse med tegnene på de siste tider i det han, som Oberman viser til, skriver: "The way I see it, the Gospel of St. Matthew counts such perversions as the sale of the indulgences among the signs of the Last Days."⁸⁶ Likevel var det først i etterkant av utgivelsen av tesene at det oppstod full strid omkring saken.

Til tross for at avlaten hadde vært omstridt, vant den etterhvert aksept og fikk stor betydning for kirkelig praksis. Dette gjorde seg også utslag ved at det skjedde en utvikling i læren om avlaten – med god medvirkning av bl.a. Thomas av Aquinas. Hendrix viser til at denne utviklingen kom som en følge av at "the practice of the church outran its original theological justification."⁸⁷ Det måtte være samsvar mellom praksis og lære. Eksempelvis ble det mulig å skaffe seg avlat "by the contribution of money to a specific cause of the church."⁸⁸ For å forsvare denne praksis ble det utviklet en lære som rettfærdiggjorde en slik handel. Slik kom avlaten til å gå langt utover sine opprinnelige grenser, uten dekning i Skriften.

Når denne saken fikk så store følger kan det være på sin plass å minne om den politiske situasjonen. Både kardinal Albrecht og pave Leo X hadde interesse i avlatssaken av

⁸⁵ For mer om Luthers syn på avlaten før utsendelsen av tesene viser jeg til Martin Brecht, *Martin Luther: His Road to Reformation 1483-1523*, (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 183-190.

⁸⁶ Oberman, *Luther*, 70-71.

⁸⁷ Scott H. Hendrix, *Luther and the Papacy: Stages in a Reformation Conflict*, (Fortress Press, 1981), 24.

⁸⁸ Hendrix, *Luther and the Papacy*, 25.

finansielle årsaker. Avlatshandelen hadde for dem blitt en god inntektskilde. For å øke salget i sitt område hadde kardinal Albrecht i tillegg utstyrt sine avlatsselgere med et dokument, *Instructio Summaria*. Tetzl, som ledet avlatshandelen, viste til dette dokumentet som hadde til hensikt å forklare behovet for avlat. Derigjennom kunne Tetzl rettferdiggjøre den økende og samvittighetsløse avlatshandelen. Luther som ble regnet som en trussel, kunne true avlatshandelen og måtte av den grunn tvinges til taushet. Hva fikk Luther til å skrive tesene mot avlatshandelen?

Som skriftefar ble Luther vitne til de ødeleggende virkninger den økende avlatshandelen førte til. Han ønsket derfor å verne sine sognebarn mot denne praksis. I følge Lohse er de umiddelbare årsakene til at Luther forfattet tesene nettopp å finne i hans omsorg for sine sognebarn.⁸⁹ Dette må forstås på bakgrunn av den avsky Luther følte etter å ha lest *Instructio Summaria*. Dette fordi han mente dokumentet formidlet en falsk trygghet ved å la kjøperne tro at det var mulig å kjøpe seg frelse. Slik ble folket lurt til å leve et falskt kristenliv i følge Luther. Som doktor i teologi, og på kirkens vegne, var han seg sitt ansvar bevisst om ta tak i saken for å formidle kirkens sanne lære. På denne tid hadde ikke Luther noen mistanke i henhold til pavens antikristelige forbindelse og han var oppriktig bekymret for at virksomheten omkring avlatshandelen, kunne ramme paven selv, ved å gi ham et dårlig omdømme. Tomlin viser til at Luther var overbevist om at dersom paven bare ”fikk vite hva som foregikk i den tyske avkroken av kristenheten, ville han helt sikkert sette en stopper for virksomheten.”⁹⁰ Det ble derfor viktig for Luther å rette søkelyset på avlatsteologien som ikke hadde dekning i Skriften.

Fra ganske tidlig, øvde Augustin stor innflytelse på Luther. Med stor iver studerte Luther skriftene til Augustin og refererte mye til disse. Dette kan f.eks. hans forelesninger i Wittenberg om romerbrevet (1515/1516) vitne om. Også paulinsk teologi skulle få stor betydning for Luther. Det er derfor verdt å merke seg at når Luther går til angrep på avlatshandelen, gjør han ikke dette p.g.a. misbruk av denne, noe også han var vitne til, men ”because of a new theology gained especially from Paul and Augustin.”⁹¹ Av betydning for Luther var også at hans nye teologi hadde utviklet seg i en retning hvor Skriften skulle være ”the sole measure of the church’s teaching and activity.”⁹² Når Luther kritiserer avlatsteologien, gjør han dette fordi han mener at denne har gått utover sine egne rammer ved at den er mer basert på menneskeskapte teorier enn på Skriften. Det ligger en teologisk tyngde

⁸⁹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 100.

⁹⁰ Tomlin, *Luther og hans verden*, 72.

⁹¹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 103.

⁹² Lohse, *Martin Luther’s theology*, 103

bak Luthers kritikk, noe som utfordrer pavens menn til å ta et oppgjør med ham. Likevel kom denne saken til å handle om noe annet enn avlatsteologi og Luther ble etterhvert anklaget for å være kjetter. Striden var dermed et faktum.

4.1.5. Fra avlatssak til spørsmål om pavens autoritet

Luthers teser førte til at han gjentatte ganger ble anklaget for å ha satt seg opp mot pavens autoritet. Luther på sin side var overrasket over denne utvikling. Han hadde ikke til hensikt å utfordre pavens autoritet. Han hadde heller ikke sådd tvil om avlatens verdi. Det var sider ved avlatshandelens lære og praksis han ønsket å invitere til videre debatt om. Tesene var i så måte ikke ment å oppfordre til en kirkelig reformasjon. Prierias, en av pavens overordnede teologer og senere dommer i rettsaken mot Luther, forfattet et motskrift til tesene med tittelen: *Dialogue Concerning the Power of the Pope*. Oberman viser til at ifølge Prierias motskrift, var paven ufeilbarlig og “the highest authority and foundation of the universal church.”⁹³ Med dette som utgangspunkt anklager Prierias Luther for å ha sådd tvil om pavens autoritet og stempler ham dermed som kjetter idet han skriver: ”He who does not accept the doctrine of the Church of Rome and pontiff of Rome as an infallible rule of faith, from which the Scriptures, too, draw their strength and authority, is a heretic.”⁹⁴ Prierias beskylder her Luther for å så tvil om pavens lære. Videre skriver Prierias: “Whoever says that the Church of Rome may not do what it is actually doing in the matter of indulgences is a heretic.”⁹⁵ Slik anklages Luther også for å så tvil om pavens praksis. Oberman påpeker at Prierias med dette, ikke bare hadde offentliggjort “the doctrine but also the deeds of the Church, here the sale of indulgences, to be infallible.”⁹⁶ Prierias avviser, i dette motskrift, alle forsøk på å motsette seg, eller debattere, kirkens lære og praksis med utgangspunkt i Skriften. Dette ble regnet som kjetteri, fordi det antydte tvil om pavens autoritet som stod over Skriften (idet det var paven som hadde retten til å tolke denne).⁹⁷ Det er av denne grunn Pettibone mener at Prierias ”transformed the debate from a question of procedure to one of authority.”⁹⁸

Luther på sin side var overrasket over hvordan autoritetsspørsmålet kom i sentrum på bekostning av viljen til å diskutere avlaten. Luther hadde av denne grunn funnet det nødvendig å utdype sitt syn på avlatshandelen, noe han bl.a. gjorde i *Forklaringer til de 95*

⁹³ Oberman, *Luther*, 193.

⁹⁴ Oberman, *Luther*, 193.

⁹⁵ Oberman, *Luther*, 194.

⁹⁶ Oberman, *Luther*, 194.

⁹⁷ Læren om pavens ufeilbarlighet ble først vedtatt som dogme under det første Vatikankonsil, 1869-70.

⁹⁸ Pettibone, *Views on the Antichrist*, 83.

tesene.⁹⁹ Likevel var det autoritetsspørsmålet som forble sakens tema og interessen for å debattere avlatssaken med utgangspunkt i Skriften uteble. Under høringen overfor Cajetan i oktober 1518, ble Luther bedt om å tilbakekalle sine påstander. Dersom Luther ikke tilbakekalte lå det en indirekte trussel om arrestasjon, men Luther på sin side nektet å tilbakekalle såsant det ikke ble dokumentert ut fra Skriften at han tok feil.

4.1.6. De første mistanker

All den kritikk Luther ble møtt med, samt den uvilje fra pavekirken, til å argumentere med Skriften som grunnlag, førte til at Luther nå begynte å tvile på paven og hans menn. For hvorfor unnlot de å debattere avlatssaken med utgangspunkt i Skriften? Tanken på at hans motstandere muligens representerte Antikrists forlengede arm, begynte å feste seg hos Luther. Det var en nølende Luther som motvillig begynte å tenke i disse baner, fordi han fremdeles betraktet seg selv som "a faithful son of the church."¹⁰⁰ Det var derfor han foreløpig bare yttret disse mistanker overfor sine mest betrodde. I et brev, Luther sendte til sin venn Wencesleus Link i desember 1518, viser Froom til at Luther ber Link om å vurdere noen av sine skrifter: "Whether I am right in my divination when I assert that that true Antichrist mentioned by St. Paul reigns in the court of Rome."¹⁰¹ Cajetan hadde beordret Luther utlevert, men dette hadde blitt hindret av kurfyrst Fredrik. Saken mot Luther som av politiske årsaker (valg av ny keiser) hadde blitt noe nedtonet, førte til at det hadde blitt forholdsvis stille omkring den. Saken ble så overdratt til den pavelige utsending, Karl von Miltitz, som gjorde sitt beste for å mekle mellom paven og Luther uten særlige resultat.

Saken skulle imidlertid komme opp igjen som en følge av at den dyktige teolog Johannes Eck, ble utfordret til en disputt. Det var Luthers kollega Karlstadt som stod bak utfordringen. I forkant av denne ble teser og mot-teser sendt mellom Eck og Luther. Igjen var det spørsmålet om pavens autoritet som kom i forgrunnen. I et brev, denne gang til Spalatin, viser Froom at i forkant av disputasen med Eck, trakk Luther igjen paralleller mellom paven og Antikrist. Brevet kommer som en følge av at Luther hadde studert de pavelige forordninger som det skulle vise seg at han hadde lite til overs for. I denne sammenheng uttrykker han tydelig sin usikkerhet overfor paven i det han skriver: "I am not determined whether the Pope be Antichrist himself or only his apostle, so cruelly is Christ (which is the truth) corrupted and crucified by him in his decretals."¹⁰² Ut fra disse brevene kommer Luthers mistanke klart til

⁹⁹ Dette skriftet finnes i WA 31.

¹⁰⁰ Froom, *Vol. II*, 253.

¹⁰¹ Froom, *Vol. II*, 253.

¹⁰² Froom, *Vol. II*, 254.

uttrykk, men offisielt unnlot han ennå å uttrykke seg på denne måten. Dette kan forklares med at han ennå bare hadde mistanker om denne forbindelse. Mistanken hadde årsak i den motgang han ble møtt med fra pavelig hold. Mistanken var forårsaket av avlatstesene og den følgende motvilje fra pavelig hold å argumentere med utgangspunkt i Skriften. Men et omslag stod like for tur ved at hans mistanker skulle bli bekreftet.

4.1.7. Fra mistanke til overbevisning

Disputasen i Leipzig tok til i slutten av Juni 1519. Eck, som unngikk spørsmålet om avlaten, var opptatt av å argumentere for både pavens og konsilenes autoritet. Konsilene fikk sin autoritet i det de måtte godkjennes av paven. Luther på sin side, hadde under sine forberedelser, kommet fram til at både paven og konsilene kunne ta feil. Eck argumenterte mot Luther ut fra to forhold. For det første viste han til at hans påstander hadde dekning i Skriften, fordi tekster som f.eks Matt 16:18 ble tolket slik at Peter og hans etterfølgere hadde fått overlevert en forrang (primat) i forhold til andre. Luther på sin side viste til at ifølge tradisjonen, hadde den tidligste kirke ikke kjent til noen pavelig overhøyhet. Han tolket nøklene som ble gitt til Peter i Matt. 16:18 slik at disse ble gitt til hele kirken (Matt. 18:18 og Joh. 20:22-23).¹⁰³ For det andre likestilte Prierias Luther med Jan Hus ved å vise til at sistnevnte ved konsilet i Konstanz hadde blitt dømt til brenning på bålet for sine påstander om at pavemakten bare hadde menneskelig og ikke guddommelig autoritet. Luther var enig med Hus på dette punktet. Ikke så å forstå at Luther nektet for pavedømmets guddommelige anerkjennelse fordi han mente at "without Gods will the papacy would scarcely have taken place."¹⁰⁴ Som Lohse viser til, så innrømmet Luther pavedømmet en guddommelig anerkjennelse, men då på bakgrunn av befalingen om at enhver skal være lydige mot de myndigheter han har over seg (Rom. 13:1) – ikke på bakgrunn av en forrang uttrykt i Matt 16:18.¹⁰⁵ Slik tilkjente Luther pavedømmet en menneskelig autoritet som var anerkjent av Gud – noe han forøvrig snart skulle endre syn på.

Mot Luthers vilje ble følgen av disputasen i Leipzig at avstanden mellom pavekirken og ham selv ble enda større enn tidligere. Det avgjørende for Luther var motstandernes manglende vilje til å debattere med utgangspunkt i Skriften. Luther, som hele tiden hadde fremhevet Skriftens betydning, ble etter disputasen i Leipzig tydeligere i sitt Skriftsyn. Tidligere hadde han vist sin lydighet overfor pave og konsiler, forutsatt at de stod sammen i sin tilslutning til Skriften. Nå ble han derimot overbevist om at han stod alene med Skriften på

¹⁰³ LW 39, 86-87. WA 6, *Von dem papstum zu Rom wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig*.

¹⁰⁴ Lohse, *Martin Luthers theology*, 120.

¹⁰⁵ Lohse, *Martin Luthers theology*, 120.

den ene siden mot paven, konsilene og den teologiske eliten på den andre. Det nye for Luther ble nå hans ”notion of absolute obedience to the Scriptures against any authorities; be they popes or councils.”¹⁰⁶ Med Skriften som eneste autoritet (*Sola Scriptura*) begynte Luthers mistanke, om paven som Antikrist, heretter å skjerpes. Det er med utgangspunkt i skriftprinsippet at han gang på gang kommer til å identifisere paven med Antikrist.

I forbindelse med Luthers skriftsyn kan det være på sin plass å nevne at han tidligere hadde tatt et oppgjør med den teologisk-filosofiske skolastikken i dens mest utbredte form, via antiqua. Filosofien var ment å være en hjelper for teologien, men Luther mente at filosofien ble prioritert på bekostning av teologien. Det var særlig Aristoteles innflytelse på skolastisk tenkning, Luther rettet kritikk mot. Aristoteles lære om logikk og dialektikk skulle gjøre folk kjent med logisk tenkning og systematisk diskusjon. Derigjennom hadde skolastikken til hensikt å erkjenne Gud gjennom teoretisk refleksjon, samt å bevise trossetninger ved å redegjøre for disse ved hjelp av fornuftsbegreper. Dette førte bl.a. til at oppmerksomheten gikk bort fra Guds Ord til fordel for menneskelige tanker. Brecht viser til at også Luther registrerte ”how theology had neglected the Bible in favor of human traditions and philosophy”.¹⁰⁷ Den occamistisk-nominalistiske form for skolastikk, kjent som via moderna, var på langt nær så utbredt som via antiqua. Likevel var det den retning som rådet i Sachsen og som skulle få stor betydning for Luther henimot en skriftorientert kristendom. Dette har, i motsetning til via antiqua, sin grunn i at via moderna ”insisted on distinguishing the realms of God’s Word and human reason.”¹⁰⁸ Fordi den menneskelige fornuft ikke kunne erkjenne det som er bortenfor det sansbare, hevdet den occamistisk-nominalistiske skoleretning at fornuftens og troens områder var så forskjellige at de stadig kom i konflikt med hverandre. Som en følge av dette ble Skriftens autoritet fremmet med det til følge at filosofien måtte vike. Luther såg her en klar kontrast til den teologi som ble forfektet av pavens menn, som i langt større grad, vektla en skolastisk filosofi som var forankret i den menneskelige fornuft. Det må også tilføyes at henimot en skriftbasert kristendomsforståelse, ble også Luther påvirket av bl.a. humansime, augustinsk teologi og sin egen skriftefar Staupitz som han ved flere anledninger bemerket at han ”owed the rediscovery of the gospel”.¹⁰⁹

Luthers mistanke om at Antikrist hadde sitt sete i pavekirken hadde blitt styrket etter disputasen i Leipzig. Noen avgjørende hendelser skulle imidlertid gjøre resterende tvil

¹⁰⁶ Oberman, *Luther*, 204.

¹⁰⁷ Brecht, *His road to Reformation*, 165.

¹⁰⁸ Oberman, *Luther*, 121.

¹⁰⁹ Lohse, *Martin Luther’s theology*, 24. Jeg viser videre til Brecht, *His Road to Reformation*, 161-174 for en grundigere redegjørelse for Luthers brudd med skolastikken.

overflødig. Luther kom f.eks. til å lese en avhandling av Lorenzo Valla (1407-1457) som viste at det berømte dokument *Donation of Constantine* var en forfalskning. Dokumentet hadde i flere århundrer blitt vist til som bekreftelse på at suvereniteten over den vestlige verden hadde blitt overdratt til paven; ”the so-called Donation of Constantine had been the Roman claim to supremacy over the Western world.”¹¹⁰ Opprørt over innholdet i Vallas avhandling, kunne ikke Luther lenger undertrykke sin mistanke om den antikristelige forbindelse til paven og uttrykker, i nok et brev til Spalatin, at paven ”is really the Antichrist ... because everything so exactly corresponds to the way of his life, action, word and commandments.”¹¹¹

Luther, som i all sin tid hadde vært en trofast tilhenger av paven og som i utgangspunktet heller ikke hadde hatt til hensikt å utfordre denne, begynte nå offentlig å gi uttrykk for det som han tidligere bare hadde yttret overfor sine nærmeste. Dette viser Pettibone at kommer klart fram i hans dokument *Von dem papsttum zu Rom wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig* fra 1520 hvor Luther gir ”several reasons for possibly considering Rome to be Antichrist.”¹¹² Luther viser bl.a. til at det er sagt at Antikrist skal samle seg skatter på jorden.¹¹³ Han trekker så en parallell til pavedømmets økonomiske rovdrift på det tyske folk. Han foreslår videre at dette nå er blitt fullbyrdet gjennom det ”blasphemous knavery” som finner sted på tysk jord og som paven ikke gjør noe for å sette en stopper for.¹¹⁴

I dette dokument satte Luther seg selv opp i kontrast til de pavelige tilhengere. På den ene siden stod Luther med vilje til å føye seg etter enhver pavelig forordning, såsant denne var i samsvar med Skriften. På den andre siden stod de pavelige tilhengere som satte paven over Kristus og gjorde paven til dommer over Skriften og som samtidig sa at han var ufeilbarlig. Med denne kontrast i minne konkluderte Luther med at paven var “the real Antichrist” dersom han ”expected Christians to place their faith in something visible (himself) rather than that which was invisible”.¹¹⁵ Vi ser herav at når Luther først begynner å offentliggjøre sine påstander om paven som Antikrist, gjør han ikke dette med full styrke. Foreløpig antyder han bare *muligheten* for at dette kan være tilfelle.

Etter å ha lest et annet motskrift forfattet av Prierias nøler derimot ikke Luther lenger med å kunngjøre sine påstander om hvem som styrte kirken i Rom. Det som fikk Luther til å bryte stillheten var at Prierias, ved å sitere kirkeretten, kunne slå fast at paven, som en

¹¹⁰ Oberman, *Luther*, 42-

¹¹¹ Froom, *Vol II*, 255.

¹¹² Pettibone, ”Views on the Antichrist”, 85..

¹¹³ Pettibone, ”Views on the Antichrist”, 85.

¹¹⁴ LW 39, 60, (*Von dem papsttum zu Rom wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig*).

¹¹⁵ Pettibone, ”Views on the Antichrist”, 85.

konsekvens av hans overordnede autoritet, ikke under noen omstendigheter kunne avsettes ”even if he were to give so much offense as to cause people in multitudes ... to go to the Devil in Hell.”¹¹⁶ Luther skriver nå til Spalatin at han trodde ”that all in Rome has gone crazy; they are ravingly mad, and have become inane fools and Devils.”¹¹⁷ Når Luther nå var vitne til at løgner hadde blitt gjort om til sannheter som var blitt forankret i kirkeretten og at Skriften var blitt underordnet paven, måtte dette være ”the ultimate Antichristian perversion of the teachings of the church.”¹¹⁸ Luther legger ikke lenger skjul på sitt syn på paven som Antikrist og det kommer tydelig fram i hans skrifter heretter.

I tillegg har Luther bedt om å få i stand et kirkekonsil. Det var paven som måtte tillate et slikt konsil. Luther viste til at dersom et konsil blir hindret i å finne sted, så ble også kirkens oppbyggelse hindret. Hvem andre enn Antikrist kunne vel ønske at kirkens oppbyggelse skulle bli hindret. Når paven så ikke tillot dette konsilet, fikk Luther enda et bevis på at han hadde rett i sine mistanker om at kirken styres av kristendommens verste fiende - Antikrist. Når konsilet ble avvist, kan dette forstås på bakgrunn av at dogmet om pavens ufeilbarlighet hadde et mindre nedslagsfelt i Tyskland, på bekostning av nettopp konsilenes autoritet. En lære som bla. hadde blitt fremmet av konsiliarbevegelsen. Denne bevegelse oppstod som et resultat av det tidligere nevnte paveskisma. Bevegelsen forfektet at det var den universelle kirken som var samlingen av troende og ikke kirken i Rom. Konsiliastene hevdet at konsilene, som representerte den universelle kirke var ufeilbarlige – noe paven ikke var. Prierias hadde ønsket en reform hvor paven, i større grad enn tilfellet var, ble gjort til kirkens øverste autoritet også i Tyskland.

Selv om Luther på denne tid var overbevist om at han hadde rett, opphørte enhver tvil når han ble lyst i bann – først ved trussel om dette i *Exurge Domine*, juni 1520, for deretter å få dommen offentliggjort i *Romanum Decretum*, januar 1521. For hvem andre enn Antikrist kunne vel bannlyse en som bare ville forsvare Skriften. Med *Exurge Domine*, kan man si at Luthers forståelse av paven som Antikrist ble ”formalisert”, fordi denne bullen også var pavekirkens første offisielle stillingtagen mot den begynnende lutherske reformasjon. Med *Exurge Domine* forsøkte pavekirken å tvinge Luther og hans vranglære til taushet, men det fikk motsatt effekt – ”it rallied Germany to his side.”¹¹⁹ Når Luther mottok bullen, som han oppfattet som en bulle fra Antikrist, svarte han med å kaste denne offentlig på bålet.¹²⁰ ”Thus

¹¹⁶ Oberman, *Luther*, 42.

¹¹⁷ Oberman, *Luther*, 43.

¹¹⁸ Oberman, *Luther*, 43.

¹¹⁹ Froom, *Vol. II*, 258.

¹²⁰ Froom, *Vol. II*, 259.

he sealed the rupture with Rome by burning the bull that demanded his recantation, and proclaimed his determination to wage a ceaseless warfare against the papal Antichrist.”¹²¹

Likevel ble ikke bannlysingen iverksatt før utsendelsen av *Romanum Decretum*.

Jeg har med dette undersøkt flere av de årsaker som beveget Luther i retning av sitt syn på paven som Antikrist. Med dette syn føyde Luther seg inn i en århundrelang tradisjon. Likevel skilte hans syn seg fra de andre. Luther som var en trofast tilhenger av paven, ble gradvis og motvillig overbevist om dette som følge av de hendelser som fant sted etter utgivelsen av tesene om avlaten. Viktig i denne sammenheng var den uvilje han ble møtt med fra pavens side, til å diskutere avlaten ut i fra Skriften, som nå fikk en enda større betydning for Luther. Det må også nevnes at Luther i lang tid før saken om avlaten kom opp, hadde hatt et ambivalent forhold til pavekirken.¹²² I senere tilbakeblikk viser han til at han regnet seg som en ivrig tilhenger av pavekirken, men at han likevel, i mange år forut for 1517, hadde funnet mange feil med denne. Hendrix viser til at Luther selv holdt fast på at det var oppfordringen om å være lydige mot lederne (Hebr 13,17), som før 1517 hadde ”deterred him from writing against the pope.”¹²³ Til tross for at Luther hadde hatt et ambivalent forhold til paven i tiden forut for tesene om avlaten, var det i etterkant av utgivelsene av disse at han begynte å få en mistanke om at det pavelige embede var styrt av Antikrist. Jeg vil nå gå videre med å se på hvilket syn på paven som Antikrist som kommer fram i hans fortale til Daniels bok. Denne skrev han lenge etter at han hadde blitt overbevist om dette i forbindelse med avlatssaken.

4.2. Luthers syn på paven som Antikrist i Fortalen

Luther tok i lang tid avstand fra Bibelens to apokalyptiske bøker; Daniels bok og Johannes åpenbaring. Etter hvert som Luthers eskatologiske interesse tiltok utover på 1520 tallet, begynte hans syn på disse bøker å endre seg. Siden disse bøkene fikk stor betydning for Luthers syn på Antikrist, vil jeg se noe nærmere på denne endringen.

I Luthers fortale til Johannes åpenbaring i 1522, viser han blant annet til at han ikke betraktet denne bok å være profetisk og at hans ånd ikke kunne ”accomodate itself to this book.”¹²⁴ Han ville likevel ikke fraråde noen å lese boken, men overløt til den enkelte leser å være ”free to hold his own opionions.”¹²⁵ På Luthers tid florerte det av alle slags typer fortolkninger av Johannes åpenbaring. Luther betraktet dette som rene spekulasjoner og

¹²¹ Froom, *Vol. II*, 259.

¹²² For nærmere informasjon om Luthers ambivalente forhold til paven i tiden før rettsaken mot ham viser jeg til Hendrix, *Luther and the papacy*, 1-21.

¹²³ Hendrix, *Luther and the papacy*, 7.

¹²⁴ *Fortale til Johannes' åpenbaring*, LW, Vol. 35, 398.

¹²⁵ *Fortale til Johannes' åpenbaring*, LW, Vol. 35, 398.

unnlot å delta i slikt. Fram til slutten av 1520-tallet unngikk Luther å gi en fortolkning av Daniels bok. Vogel viser til at han antakeligvis gjorde dette av samme årsak som han unngikk å gi en fortolkning av Johannes åpenbaring.¹²⁶ I denne sammenheng viser han til at en viktig årsak for Luthers endrede syn var å finne i hans ”practical-mindedness in seeing prophetic fullfilments in events and entities of his own day.”¹²⁷ Derfor ble både Luthers ”growing emphasis on the pope as the antichrist”, samt tyrkernes stadige militære framskritt av stor betydning.¹²⁸ Melanchtons og Justus Jonas’ beskjeftigelse med Daniels bok, og deres anvendelse av denne på den økende tyrkefaren, kan også ha framskyndet Luthers interesse til selv å beskjeftige seg med boken.

I 1530 skriver Luther en fortale til de bibelske bøker og gir her sin første forklaring til Daniels bok. I 1541 blir *Fortalen* til Daniels bok betydelig utvidet med en inngående antipapistisk tolkning til det tolvte kapittel.¹²⁹ Identifiseringen mellom paven og Antikrist kommer tydelig fram av hans tolkning av kapittel 11, 36-45, der han også gjør rede for sitt syn på Antikrist. Luther følger tradisjonen i det han tolker profetiene i Daniels bok for, på samme tid, å være profetier om to ulike hendelser.

Jeg vil først undersøke og kommentere den dobbelte profeti i Daniels bok, for deretter å ta for meg Luthers syn på Antikrist.

4.2.1. Den dobbelte forutsigelse i Daniels bok

I det 2. kapittel i Daniels bok, berettes det om kong Nebukadnesars drøm om de fire kongeriker. Om det fjerde kongerike sies det at det skal ”slå i stykker og knuse alle de andre” (2, 40). Luther følger her tradisjonen og viser til at dette 4. kongerike, er å forstå som det romerske riket fordi ”både dets gjerninger og historie er i seg selv bevis nok på dette.”¹³⁰ I bokens 7. kapittel, berettes det om en visjon Daniel har, hvor de 4 rikene som ble beskrevet i det 2. kapittel, nå sees i form av fire dyr. Samsvarende med tolkningen fra det 2. kapittel i Daniels bok, forstås det fjerde dyret som å representere det romerske riket. Luther tolker, med dette, visjonen inn i sin egen samtid og viser til at ”unter dem selbigen Romischen Reich, solt Das grosseste ding auff erden, geschehen, nemlich, Christus komen, die menschen erlösen, und die welt yhr ende nemen.”¹³¹ Dermed ligger også forholdene til rette for ham til å identifisere Antikrist og hans rolle i endetidsdramaet.

¹²⁶ Vogel, ”Part II”, 185.

¹²⁷ Vogel, ”Part II”, 183-184.

¹²⁸ Vogel, ”Part II”, 184.

¹²⁹ Jeg gjør her oppmerksom på at Luther lar Dan 11, 36-45 inngå i sin tolkning av det tolvte kapittel.

¹³⁰ WADB 11 II, 4. Nielsen, 42.

¹³¹ WADB 11 II, 10. Nielsen, 45.

I det 8. kapittel har Daniel en ny visjon. Denne gang om en konge, Antiokus Epifanes IV, som skal fare hardt fram mot jødene.¹³² Luther viser til at Antiokus blir satt som et forbilde på alle konger og fyrster ”som stormer mot Gud og hans Ord.”¹³³ Luther følger tradisjonen og viser til at Antiokus her blir satt som et forbilde på Antikrist og således peker Daniel her til ”denne vår siste tid mot den ytterste dag.”¹³⁴ Likedan gjør Luther oppmerksom på, når han begynner sin forklaring til det 12. kapittel, at alt herunder gjelder på Antikrist under Antiokus navn ”und auff diese letzte zeit, da wir ynnen leben.”¹³⁵

Jeg skal nå gå nærmere inn på Luthers syn på Antikrist i kapittel 11, 36-45. Først skal jeg se på hvordan Luther mener at Antikristens vesen kommer til uttrykk i versene 36-39 for deretter å undersøke Luthers forståelse av hvordan Antikristens undergang blir forutsagt i versene 40-45. Dette er en viktig side av Luthers syn på Antikrist, i og med at han selv erfarer å leve i denne siste tid og er dermed vitne til det som Daniels bok profeterer – og som i sin tur ligger til grunn for hans identifisering av Antikrist.

4.2.2. Antikristens vesen (Dan 11, 36-39)

I Luthers tolkningen av det siste kapittelet i Daniels bok, påpeker han, innledningsvis, at evangeliet med tydelighet viser oss hvor den rette Antiokus er å finne.¹³⁶ Deretter viser Luther at han tolker Daniels bok slik at Antiokus, som er Antikrist, er han som ”gjør seg større enn alle guder” (v.36) og som heller ikke skal akte ”Qvindens Kjærlighed” (v.37).¹³⁷ Her ser Luther også en tydelig forbindelse til paven og hans forordning hvor geistlige ble nektet ekteskapsinngåelse. Som følge av dette er hans identifisering av paven med Antikrist slått fast.

I Luthers syn på Antikrist, slik det blir forutsagt i Daniels bok, er det to sider ved hans vesen som blir gjort til kjenne. For det første skal Antikrist ødelegge det som Gud har bygget opp. For det andre skal han, i strid med Guds vilje, bygge opp sitt eget. Hvordan Luther i *Fortalen* underbygger sin forståelse av disse to sidene ved Antikristens vesen, vil jeg nå se nærmere på.

¹³² Antiokus IV var konge i Syria 175-164 f.Kr. Med sin hensynsløse helleniseringspolitikk forsøkte han å erstatte jødiske skikker og religion med imperiets kultur og religion i Palestina. Han ble av denne grunn møtt med kraftig motstand som endte med makkabeeropprøret som det kan leses om i Makkabeerbøkene. Han hadde tilnavnet Epifanes (”Den strålende”), som i ettertid ble forandret til Epimanes (”Den gale”).

¹³³ WADB 11 II, 16-18. Nielsen, 48.

¹³⁴ WADB 11 II, 32. Nielsen, 51.

¹³⁵ WADB 11 II, 48. Nielsen, 56.

¹³⁶ WADB 11 II, 48. Nielsen, 56.

¹³⁷ Her oversetter Nielsen fra den Bibel som Luther har brukt i sin Fortale til *Daniels bok*, hvor det står ”frawen liebe”. Nielsen oversetter dette ordrett til ”Qvindens Kjærlighed”. I den norske 1930 utgaven er dette blitt oversatt til ”kvinders lyst”, mens det i 1978/85 og 2005 utgaven er oversatt til ”kvinnenes yndlingsgud” og med en slik oversettelse mister man Luthers poeng. (WADB 11 II, 48. Nielsen, 56.)

4.2.3. Antikrist skal ødelegge det som Gud har bygget opp

Når Luther gjør rede for hvordan han mener Daniels bok forutsier at Antikrist skal ødelegge det Gud har bygget opp, gjør han dette ved å ta utgangspunkt i tre hierarkier. Disse tre hierarkiene er samfunnsmessige institusjoner eller stender, som han mener er opprettet og velsignet av Gud. Det er disse tre hierarkiene Antikrist skal ødelegge.

Det første hierarkiet som nevnes er øvrighetsstanden, eller samfunnets myndigheter. Hvordan skal så denne stand ødelegges? Her viser Luther til at det er forutsagt at det skal komme en konge som ”skal fare fram som han vil” (v.36). Dette, mener han, må forstås slik at denne konge ikke skal ligge under for noen former for lover eller rettigheter. Dette fordi ”er wird selbs das Recht sein, Und was er wil, das wird müssen Recht heissen.”¹³⁸ I dette kongebildet er ”paven tydelig avbildet” idet han gjennom sine dekreter, hadde kunngjort at ”alle kirker og troner skulle dømmes av ham.”¹³⁹ Samtidig ble det kunngjort at paven selv ikke kunne dømmes av noen, fordi han alene var øvrighetens overhode – selv ikke om han ”forførte mange utallige sjeler til Helvete.”¹⁴⁰ Når denne pavens storhet ikke bare ble lært, men også praktisert, eksemplifiserer Luther dette ved å vise til hvordan maktforholdet mellom keiser og pave hadde utviklet seg. Dette maktforhold var ment å være gjensidig. På Luthers tid var derimot dette forhold endret slik at keiseren var blitt paven underdanig. Dette maktforhold beskriver Luther på en treffende måte: ”Denn der Keiser ist nicht Keiser, sondern der Bapst.”¹⁴¹ Med disse ord ble det klart at forholdene lå til rette for at paven kunne fare fram som han ville. Slik ødela paven, som er Antikrist, det verdslige myndighetshierarkiet ved at han hadde ”lagt under seg verdslig rett, lydighet og øvrighet, og tatt bort og tilintetgjort dem, hvor han ville.”¹⁴²

Det andre hierarkiet som skal ødelegges er kirken. I denne forbindelse peker Luther på at paven, gjennom sine dekreter, har satt seg selv over Skriften i det han har slått fast at denne har sin autoritet fra ham selv ved at ”den skal stadfestes og få sin verdighet og makt fra hans stol” – ikke omvendt.¹⁴³ Igjen viser Luther til at dette ikke bare kommer til uttrykk gjennom læren, men også ved gjerningen. For, som han skriver, har paven ”forbannet og fordømt alle dem, som noen gang hadde talt imot ham av Skriften, og latt dem brenne og avlive som kjettere og djevelens barn.”¹⁴⁴ I denne sammenheng påpeker Luther at også andre har forfulgt

¹³⁸ WADB 11 II, 50. Nielsen, 56.

¹³⁹ WADB 11 II, 52. Nielsen, 56.

¹⁴⁰ WADB 11 II, 54. Nielsen, 57.

¹⁴¹ WADB 11 II, 54. Nielsen, 57.

¹⁴² WADB 11 II, 64. Nielsen, 59.

¹⁴³ WADB 11 II, 54. Nielsen, 57.

¹⁴⁴ WADB 11 II, 56. Nielsen, 57.

dem som vil forsvare Guds Ord, men at disse har gjort det av uforstandighet, og ikke som paven, som gjør det med vitende vilje. Denne praksis viser Luther til at holdes i hevd av pavens "Parti" (les: kurie), som stadig slo fast at "die Kirche (des Bapst) uber die Schrifft sen."¹⁴⁵ Slik forstod Luther Daniels ord om den konge som omtales, som en forutsigelse om Antikrist. For i de siste tider skal Antikrist stå fram og sette seg selv over Skriften slik at den ikke lenger skal være å kjenne igjen, men gjort til intet.

Det tredje hierarkiet som skal ødelegges er ekteskapsstanden. Som jeg har vært inne på tidligere, hadde paven nektet geistlige å inngå ekteskap. I tillegg hadde han også belastet, vanæret og foraktet den alminnelige ekteskapstilstand. Dette fordi han mente at ekteskapet var urent, kjødelig og en ugudelig tilstand "darin man Gott nicht dienen könne."¹⁴⁶ Dette kunngjorde paven til tross for at ekteskapet er en tilstand som Gud selv hadde velsignet og ikledd "sin pakt og velbehagelighet."¹⁴⁷ Luther legger også vekt på at Gud heller ikke legg "den onde kjødslust dem til synd, som er i ekteskap."¹⁴⁸ Når paven forbyr ekteskapet gjør han det ikke "aus liebe zur Keuscheit, on allein zum Schein."¹⁴⁹ Luther var, som mange andre i sin samtid, vitne til hvordan munkene og andre geistlige falt i synd som følge av dette ekteskapelige forbud. Av den grunn forstod Luther Daniel slik, at det å ikke akte kvinners kjærlighet, var "fur der furnemesten laster eines des Endechrist rechntet".¹⁵⁰

Herav ser vi hvordan Luther forstår hvordan Daniels bok forutsier Antikristens forbannelse og ødeleggelse av det som Gud har bygget opp. Dette kommer til uttrykk både ved at paven gjør seg til autoritet over både verden og Skriften. Jeg vil nå gå videre med å se på den andre siden ved Antikristens vesen som Luther mener blir forutsagt i Daniels bok.

4.2.4. Antikrist skal bygge sitt eget rike på jord

I v. 37, står det at *han* som skal komme, skal gjøre seg større enn alle andre. Som tidligere vist mener Luther at Daniels bok forutsier at Antikrist skal ødelegge kirken. Samtidig forutsier den også at han skal bygge opp sin egen. Herfra skal han hente sin styrke og verne om den makt han tilkjemper seg. Hvordan skal han så gjøre dette? For det første viser Luther til at han skal gjøre kirken til sin egen. Dette samsvarer med det som står i v. 38, om at han som kommer skal ære "borgenes Gud". Med dette ord, "borg" (av hebraisk *maosim*), forstår Luther først og fremst de kostbart byggede hus av sten ("Steinern Hauser") og sikter således

¹⁴⁵ WADB 11 II, 56. Nielsen, 57.

¹⁴⁶ WADB 11 II, 66. Nielsen, 60.

¹⁴⁷ WADB 11 II, 66. Nielsen, 60.

¹⁴⁸ WADB 11 II, 66. Nielsen, 60.

¹⁴⁹ WADB 11 II, 66. Nielsen, 60.

¹⁵⁰ WADB 11 II, 48. Nielsen, 56.

til alle verdens kirker, domkirker og klostre.¹⁵¹ Deretter gjør han det klart at disse ikke er bygget for å ære eller tjene Gud og Kristus, men for å ære og tjene paven.¹⁵² I motsetning til Gud, som ikke bor i hus som er bygget av mennesker, gjør paven dette, i tillegg til at han herfra regjerer og bedriver sine narrespill med ”messer, vigilie, vievann, avlat, skjærsild og andre unyttige ting.”¹⁵³ Slik viser Daniels bok hvordan Antikrist skal sette Gud til side, for deretter å overta hans plass.

Videre står det, i v. 38, at han skal ære denne guden ”med gull og sølv, edle steiner og andre kostbare ting.” Dette samsvarer også med hvordan paven, ved sin makt og sitt herredømme, samler seg all slags jordisk gods. Hertil nevner Luther hvordan paven hadde lovfestet kirkens lære om avlat som var blitt en viktig kilde til den rikdom paven var i besittelse av. Riktignok hadde avlaten en lang tradisjon i kirken. Likevel var det ikke grunnlag i Skriften for den lære som nå hadde utviklet seg og som ble brukt til å forsvare kirkens salg av avlatsbrev, men den var tjenlig for paven. Dette har sammenheng med pavekirkens avlatsteologi som tilsa at selv om et menneske ble gitt tilgivelse for den synd det hadde begått, måtte likevel straffen for denne synd sones – enten i det jordiske liv eller i skjærsilden etter døden. Ved kjøp av avlat kunne den enkelte fri seg fra denne straff og slik oppnå frelse. Dermed overflødiggjorde paven, ved denne lære og praksis, Kristi korsdød og rettferdigjørelsen som skjer ved troen på Ham. Som følge av dette mener Luther at paven tar Guds plass i det han lærer at frelsen kan gå gjennom ham selv.

I den romerske kirkes rammeverk forfekter paven sin nye lære med tilhørende bud og lover, som skal oppheve den lære som er gitt av Gud og som har sin forankring i Skriften. Slik kom paven, som lovgiver, til å belaste mange handlinger med synd der hvor Gud i følge Skriften ikke har tilkjent noe synd. For hvor og når paven ville hadde han for eksempel ”lagt synd til det å spise smør, egg, ost, melk og kjøtt, noe Gud hadde gitt oss for å nyte og bruke fritt, rene for synd.”¹⁵⁴ Ett annet eksempel er at paven hadde lagt synd til tiden, slik at når han ville, skulle bestemte dager være hellige og folk ble av den grunn pålagt å faste.¹⁵⁵ Som følge av dette, kom paven til å krenke den kristne frihet. Slik påvirket pavens lover og bud, folks liv og levnet på alle tenkelige måter. Det er, ifølge Luther, som om paven ”nærmest har smurt synd på alle Guds skapninger.”¹⁵⁶ I denne forbindelse uttrykker Luther seg også på en mer

¹⁵¹ WADB 11 II, 70. Nielsen, 61.

¹⁵² WADB 11 II, 70. Nielsen, 61.

¹⁵³ WADB 11 II, 70. Nielsen, 61.

¹⁵⁴ WADB 11 II, 58-60. Nielsen, 58.

¹⁵⁵ WADB 11 II, 60. Nielsen, 58.

¹⁵⁶ WADB 11 II, 58. Nielsen, 58.

sarkastisk måte, idet han skriver, at dersom paven kom til å få fortsette å regjere ”würde er vielleicht auch verboten haben, Husten, ruspenn, rotzen, und den wind won Leib laffen.”¹⁵⁷

Når paven kom til å proklamere en ny lære og nye bud og lover, etter egen vilje, viser Luther til at dette faller sammen med han som skal komme og mot Den Høyeste Gud tale ”uhørte ord” v.36. Han viser videre til at da Gud gav lover til jødene ved Moses, hadde han makt til å gjøre dette fordi han var Gud. Det Luthers kritikk rammer er pavens krav om å være Guds vikar på jorden. Underforstått rammer også kritikken da pavens handlinger overfor det kristne folk. Når paven proklamerer sin nye lære, så kan ikke dette sies å være i kraft av å være Guds vikar (som han har ønske om å være), fordi han gjør det ”weit uber, dazu auch wider den rechten Gott.”¹⁵⁸ Igjen mener Luther at paven tar Guds plass, fordi han her som lovgiver, setter til side Guds Ord til fordel for sine egne. Dette er en teologisk kritikk fordi den Romerske kirke og paven handler som den gjør ved å ta seg til rette under falskt navn, men det er også en ren makt kritikk.

Blant alle narrestreker som paven bedriver fra sine kirker, trekker Luther i særlig grad fram den katolske messen, hvor nattverden inngår. Denne betrakter han som den ”ergesten Kirchengrewel im Bapstum.”¹⁵⁹ Dette har igjen sammenheng med den lære som tilsier at mennesket må *selv* gjøre opp for den straff som dets syndige handlinger har forårsaket. For å gjøre opp for denne straff hadde paven innført flere ordninger. Luther har vist til avlatshandelen som en av disse ordningene, men også deltakelse i messen, tjente samme formål. I motsetning til kjøp av avlat, ble det ikke krevd betaling for å delta på messen. Av den grunn var det heller ikke så utenkelig at messen ble kirkens største attraksjon. Ble den fjernet, stod kirken igjen ”likesom hun ingen kirke hadde vært.”¹⁶⁰

Når den enkelte kunne korte ned sin tid i skjærsilden ved å delta i Messen, har dette sammenheng med at nattverden ble, når presten utførte ritualet, betraktet som et offermåltid fordi det var en gjentakelse av Kristi offer på korset. Slik ble nattverden sett på som en fortjenestefull handling, fordi det var noe den enkelte deltok i. Til gjengjeld skulle han bli belønnet av Gud. Det gjaldt om å ha deltatt ved flest mulig messer, fordi når dommens dag stod for tur, ble alle disse lagt til på engelen Mikaels vektskåler. Denne vekten veide de gode gjerninger opp mot de onde i avgjørelsen på den videre skjebne. Dermed ble det mulig å korte ned tiden i skjærsilden ved å delta på messer. Luther på sin side la vekt på at det var *troen* på sakramentet som virket syndsforlatende ved nattverden. Det var noe som ble gitt den enkelte

¹⁵⁷ WADB 11 II, 62. Nielsen, 59.

¹⁵⁸ WADB 11 II, 62-64. Nielsen, 59.

¹⁵⁹ WADB 11 II, 72. Nielsen, 61.

¹⁶⁰ WADB 11 II, 74. Nielsen, 62.

av Gud, av nåde – ikke som belønning. Av den grunn mente Luther at paven spottet Gud på det aller groveste ved å sette troen til side til fordel for gjerningenes hellighet.¹⁶¹ Likeså spotter han Gud ved at han ga et falskt bilde av en gud som forventer å få noe av menneskene i form av disse fortjenestefulle handlinger. Også her fornektes korsdøden til fordel for læren om de fortjenstfulle handlinger. Samtidig setter han Gud til side, ved at han selv mener å ha myndighet til å tilgi synder og ta bort eller redusere straffen som venter.

I vers 39 står det at ”dem som dyrker denne guden viser han stor ære.” Også dette finner Luther igjen i pavens virke. Som tidligere vist har paven satt seg selv over Skriften. Det er ham selv han vil at folket skal ære. Han gjør alt i så måte, for å vinne kristenfolkets tillit. Selv om paven gjør krav på å bli æret, skal også han ære alle dem som ”hjelper ham til å styrke og forøke hans kirkevesen, egen hellighet, gudstjeneste og messer.”¹⁶² Disse skal han sette over lekfolk ved å gjøre dem til både kardinaler, biskoper, prester, munkere o.a. Han lover dem også del i sin rikdom. I tillegg lover han dem alene ”himmelrikets rike” der hvor andre kristne må betale for det.¹⁶³ Riktignok kan paven vise dem ære ved å gi dem fordeler og opphøye dem her på jorden så lenge han har makt til det. Når det kommer til løftene om å fri dem fra skjærsilden og gi dem direkte adgang til himmelriket, så er dette bare nok et narrespill fra pavens side. For det finnes bare en mellommann og det er Jesus Kristus, men også i denne sammenhengen tar paven Guds plass ved at han gjør seg til dommer og herre over himmelriket.

Herav ser vi hvordan Luther forstår Daniels bok slik at den forutsier at Antikrist skal bygge opp sin egen kirke. Dette gjør paven gjennom det som Luther kritiserer som vranglære, blant annet ved at paven gir løfte om å kunne korte ned straffen i skjærsilden og slik framstår som både lovgiver og dommer. Derigjennom tar han Guds plass og lar seg selv tilbes som en Gud. På samme tid gir han også et falskt bilde av den sanne Gud.

Jeg vil nå se nærmere på det historiske aspektet som Luther mener å finne igjen i Daniels bok og som han mener er en forutsigelse av sin egen samtid. Dette er med på å prege hans syn på Antikrist.

4.2.5. Antikristens fall

Luthers historiesyn, slik det framstilles i Fortalen til Daniels bok, får avgjørende betydning for synet på Antikrist. Her kommer det tydelig fram at endetiden er nær – noe som også

¹⁶¹ WADB 11 II, 76. Nielsen, 62.

¹⁶² WADB 11 II, 76. Nielsen, 62.

¹⁶³ WADB 11 II, 78. Nielsen, 62.

innebærer at Antikristens tid snart er over.¹⁶⁴ Perikopen som Luther legger til grunn for dette er Dan 11, 40-45. Denne må forstås som en spådom om hvordan ”das Bapstum fallen und untergehen sol.”¹⁶⁵ Luther ser klare tegn på dette i sin egen samtid. På samme tid gjør han oppmerksom på at spådommer kan være ”vanskelige å forstå før de er gått i oppfyllelse.”¹⁶⁶ Når Luther likevel kan forstå disse profetier, kommer det som en følge av at han mener at disse ord nå er gått i oppfyllelse.

Som jeg tidligere har nevnt, er engelens ord til Daniel, på samme tid en spådom om kong Antiokus regjeringstid, som det er en spådom om Antikristens regjeringstid. I Dan 11,40 står det at i endetiden skal kongen i sør støte sammen med kongen i nord. Dette tolker Luther slik at i den første tid må kongen i sør forstås som Kong Ptolemeus av Egypt og kongen i nord som Kong Antiokus. I den andre tid, som er Antikristens regjeringstid og Luthers egen samtid, forklarer Luther at kongen i nord må forstås som paven og kongen i sør må forstås som ”der König der heiligen Christenheit, Christus.”¹⁶⁷ Slik blir bildet klart at likesom Antiokus var Ptolemeus’ motstander i den første tid, likeså er paven Kristi motstander i den andre tid.

Når kongen i sør skal støte sammen med kongen i nord, tolker Luther dette slik at noen steder skal Kristus la det stå fram enkelte kristne som skal tale paven imot.¹⁶⁸ Likevel skal ikke paven av denne grunn falle, ”men det skal bare være et Støt til en begynnelse.”¹⁶⁹

Deretter viser Luther til noen historiske hendelser der han mener alle representerer dette støt som rammer paven. Han begynner med å vise til Ludvig IV av Bayern (1282-1347) som trosset paven og drog til Roma, hvor han fikk avsatt pave Johannes XXII (1249-1334). Samtidig sørget han for at han selv ble kronet som keiser i 1328. Videre viser Luther til det pavelige skismaet på slutten av det 14. årh., hvor tre paver regjerte samtidig. Paveskismaet betraktet han som et tydelig tegn på at ”pavedømmets ende snart skulle komme.”¹⁷⁰ Likevel kaller Luther disse hendelser kun for et ”preludium og en begynnelse.”¹⁷¹ Det skulle komme kraftigere støt mot paven, og det første Luther nevner er det støt som Jan Huus rammet paven med.

¹⁶⁴ Verdt å merke seg i denne sammenheng er at Luther gjennomgående bruker benevnelsen ”Endechrist” om Antikrist i den tyske utgaven. Sannsynligvis gjør han dette for å framheve endetidsperspektivet.

¹⁶⁵ WADB 11 II, 78. Nielsen, 63.

¹⁶⁶ WADB 11 II, 78. Nielsen, 63. Jf. også Dan 12, 4.9.

¹⁶⁷ WADB 11 II, 80. Nielsen, 63.

¹⁶⁸ WADB 11 II, 80. Nielsen, 63.

¹⁶⁹ WADB 11 II, 80. Nielsen, 63.

¹⁷⁰ WADB 11 II, 84. Nielsen, 64.

¹⁷¹ WADB 11 II, 84. Nielsen, 64.

Det som forårsaket Huus' støt mot paven, var en bulle som var blitt utsendt av pave Clemens VI (1291-1352) og den etterfølgende så skammelige og ublu preken om avlaten som fant sted i Bøhmen.¹⁷² I denne Bulle hadde paven satt seg over både englene og djevelen. Noe han gjorde idet han formante dem å føre alle som "gikk til Rom etter avlat og som døde på veien", direkte til Paradis, samt at de heller ikke på noen måte skulle utsettes for helvetes pine.¹⁷³ Det er av denne grunn Luther sier at paven ikke bare har "satt seg i Guds tempel her på jorden, men også i himmelen over englene, over himmelen, over paradiset og over helvete."¹⁷⁴

Dette støt rammer paven på to måter i følge Luther. For det første setter Huus på dagsorden at paven bare hadde menneskelig – ikke guddommelig – autoritet. Dermed hadde ikke paven i følge Huus myndighet over englene eller djevelen. Luther mener derfor at Huus' støt har ført til at "pavene er blitt utstøtt fra Himmelen".¹⁷⁵ For det andre hadde også Huus støt ført til at "pavedømmet kom i stor forakt" ved at de verken klarte å hviske ut Huus' navn eller hans lære med makt.¹⁷⁶

Mot disse støt skal paven forsvare seg med all sin makt. Slik er det også Luther forstår det som står i v. 40, at kongen i nord skal fare fram. Her sammenligner Luther paven med kong Antiokus som med sin militære rustning stormet fram. Men i motsetning til kong Antiokus, skal pavens rustning være en åndelig rustning og den skal bestå av "Bann, Decreten, Bullen, und andere Censuren des Bapsts."¹⁷⁷ Med denne rustning skal paven gå til krig mot den sanne kristendom med "Leren und Schriften" – d.v.s. hans vranglære.¹⁷⁸

Slik Luther forstår v. 41, skal paven legge under seg den menige hop som ikke står fast i sin tro. Samtidig skal han også slå ned de sanne kristne som har hjulpet til med å støtte ham. Dette samsvarer med det som er forutsagt om at kongen skal fare inn i det fagre land og at titusener skal falle. Slik skal paven fare fram, for selv om han er vel støtt er han ennå ikke nedlagt.¹⁷⁹ Likevel skal han ikke legge alle kristne under seg, for "die heilige Kirche mus bleiben, bis an der Welt ende."¹⁸⁰ Her viser Luther til at likesom edomittene, moabittene og amonittene unnslopp Antiokus, skal det også være noen sanne kristne som skal unnslippe pavens forfølgelser og hans vranglære. De neste to versene, 42-43, tolker Luther som en

¹⁷² WADB 11 II, 86. Nielsen, 64.

¹⁷³ WADB 11 II, 86. Nielsen, 64.

¹⁷⁴ WADB 11 II, 86. Nielsen, 64.

¹⁷⁵ WADB 11 II, 88. Nielsen, 64.

¹⁷⁶ WADB 11 II, 88. Nielsen, 64.

¹⁷⁷ WADB 11 II, 90. Nielsen, 65.

¹⁷⁸ WADB 11 II, 92. Nielsen, 65.

¹⁷⁹ WADB 11 II, 92. Nielsen, 65.

¹⁸⁰ WADB 11 II, 92. Nielsen, 66.

forutsigelse på hvordan paven, tross sine støt, skal fortsette å styrke sin makt overfor folket. Igjen trekker Luther fram avlaten som et virkemiddel paven bruker til å 'narre' folk til å tro at han både "forlater dem sine synder og frir dem fra skjærsilden og helvete, og selger dem himmel og Gud."¹⁸¹ For så lenge paven kan lure folket, ved at de tror at han kan selge dem frelse, klarer han også å holde på sin makt.

Pavedømmets ende blir spådd i v. 44 hvor det sies at det skal komme rykter fra både øst og nord og forferde ham. Selv om paven er blitt rammet av flere støt som har påminnet ham til anger og bot, har dette vært gjort forgjeves.¹⁸² Luther tolker dette slik at disse rykter som skal forferde paven, er å forstå som det sanne evangelium. Det er evangeliet som skal gi Antikrist det endelige støt. Luther viser også til at det er disse Daniels ord, Paulus forklarer i 2. Tessalonikerbrev, når det står at vår Herre Jesus skal utrydde ham "med pusten fra sin munn" (v. 8). Tiden for når disse forutsigelser skal inntreffe mener Luther er den aller siste tid, og svarer til hans egen samtid. Dette er tiden hvor evangeliet er blitt åpenbart og paven "er fortvilet og vet ikke hvorledes eller hva han skal gjøre."¹⁸³ Til tross for at paven forsøker å stoppe evangeliet med vold og annen ondskap, er likevel hans ende kommet og ingen skal hjelpe ham (jf. v.45).¹⁸⁴ Dette er et resultat av at evangeliet er Antikrist overlegen. Likesom Antiokus til slutt ble beseiret, er også paven blitt det. Når Luther viser til at paven er blitt avslørt som Antikrist og således støtt av evangeliet, er det ifølge Luther ikke mer å håpe og vente på enn "der Welt ende und aufferstehung der Todten" (jf. 12,2).¹⁸⁵

4.2.6. Oppsummering

Jeg har med dette vist at Luthers syn på Antikrist, slik det framstilles i Fortalen til Daniels bok, har en tosidig natur. Antikrist skal på den ene siden bryte ned det Gud har bygget opp, og på den annen side bygge opp sitt eget. Dette kommer tydelig fram slik Luther mener det er forutsagt i Daniels bok. Heller enn å være under Gud, opphøyer han seg over Gud, og lærer og gjør det motsatte av det som Jesus lærte og gjorde. Dette resulterte i at kristendommen ble gjort til en gjerningsreligion på bekostning av troen. I det syn på Antikrist som her kommer frem er det tydelig at det ikke er en Antikrist på toppen av sin virksomhet. Den Antikrist som Luther selv erfarer, og som er forutsagt i Daniels bok, er i fritt fall mot sin undergang og

¹⁸¹ WADB 11 II, 100. Nielsen, 67.

¹⁸² WADB 11 II, 102. Nielsen, 68.

¹⁸³ WADB 11 II, 102. Nielsen, 68.

¹⁸⁴ Et eksempel som Luther viser til for hvordan paven forsøker å stoppe Evangeliet, er at paven ikke vil høre snakk om noe konsil, da dette kan kunne true hans egen maktposisjon (WADB 11 II, 102. Nielsen, 68).

¹⁸⁵ WADB 11 II, 112. Nielsen, 71.

bruker alle midler til å klamre seg til makten. Med Antikristens undergang, er det for Luther, bare en ting å vente på og det er den siste dag.

Jeg vil nå gå videre med å se nærmere på Luther syn på paven som Antikrist i hans avhandling *Mot pavedømmet*.

4.3. Luthers syn på paven som Antikrist i *Mot pavedømmet*

I 1545 gir Luther ut sin siste store avhandling hvor han går til angrep på pavedømmet. Luther begynner avhandlingen med et langt innledningskapittel, hvor han gjør rede for pavedømmets korrupte framferd overfor det tyske folk. Med en slik framferd, er ikke Luther i tvil om at pavedømmet blir styrt av Antikrist. Etter innledningskapittelet, deler Luther avhandlingen inn i tre deler hvor han går til angrep på ulike sider ved pavedømmets lære og praksis som han mener strider mot sann kristendom. Derigjennom mener Luther at pavedømmet avslører sin djevelske herkomst og han kan som en følge av dette identifisere paven med Antikrist. Den første delen, etter det lange innledningskapittelet, er uten sammenligning den lengste av de tre delene og den som han har gjort seg mest flid med angående dens oppbygning og argumentering. Av den grunn kan derfor denne delen kalles avhandlingens hoveddel. I de to siste delene, er Luther mindre opptatt av å komme med veloverveide argumenter for sitt syn og nøyer seg i så måte ”with a largely rethorical attack” på pavedømmet.¹⁸⁶ På grunn av oppgavens begrensning vil jeg ikke kommentere de siste to delene men heller analysere og drøfte innledningskapittelet og den første delen i avhandlingen. Denne avgjørelse er også tatt på bakgrunn av at det syn på Antikrist som her kommer til uttrykk, samsvarer med det som tidligere i avhandlingen har kommet til uttrykk.

Det kommer tydelig fram av tittelen at avhandlingen har en antipapistisk karakter. Likedan kommer også dette fram ved, at han allerede i avhandlingens første setning, omtaler pave Paul III ironisk og satirisk som ”Der aller Hellischt Vater.”¹⁸⁷ Identifiseringen mellom paven og Antikrist preger hele avhandlingen og som Edward viser til, så var det også Luthers overbevisning at han gjennom dette angrep på paven, ”was attacking the antichrist itself.”¹⁸⁸ Hvordan Luther gjør dette kommer jeg tilbake til, men vil først se noe nærmere på foranledningen til denne avhandlingen. Deretter vil jeg se nærmere på det syn på Antikrist som Luther lar komme til uttrykk i avhandlingens innledningskapittel og i den første delen.

¹⁸⁶ Edwards, *Last battles*, 188.

¹⁸⁷ WA 54, 206. LW, 41, 263.

¹⁸⁸ Edwards, *Last battles*, 182.

4.3.1. Avhandlingens foranledning

Gritsch peker i introduksjonen til denne avhandling på at foranledningen er ”intimately related to the political power struggle between pope and emperor.”¹⁸⁹ Denne maktkampen nådde sitt høydepunkt i 1544 når Keiser Karl V ved Riksdagen i Speyer, fridde til protestantene om deres støtte i kampen mot Frankrike og tyrkerne. I bytte skulle de få innvilget flere konsesjoner med tanke på religionsfrihet.¹⁹⁰ I tillegg gjorde keiseren det klart at det ville bli holdt et kirkekonsil i nær framtid. Dette skulle ha som mål å komme fram til et forlik i den religiøse splittelsen i Tyskland.

Paven på sin side reagerte umiddelbart mot keiserens løfter. Dette gjorde paven i form av to advarende brev hvor han krevde at keiseren skulle trekke tilbake alle konsesjoner som var blitt gitt til protestantene. Begrunnelsen var at paven beskyldte keiseren for å trenge seg inn på hans felt, fordi det var paven selv som skulle ordne opp i religiøse anliggender og eventuelt innkalle til et konsil dersom han fant det nødvendig. I så måte tydeliggjorde brevene ”the papal claim to supreme authority over doctrine as St. Peter’s successor and Christ’s vicar on earth.”¹⁹¹ Brevene inneholdt også trusler om strengere tiltak dersom pavens forordninger ikke ble etterfulgt.

Det var Luthers kjennskap til disse brevene som førte til at han tok til å skrive avhandlingen som skulle vise seg å bli hans skarpeste angrep på pavedømmet.¹⁹² Gjennomgående for hele avhandlingen er en utstrakt bruk av et grovt og til tider vulgært språk.¹⁹³ På 1500-tallet var det ikke noe unormalt, i skriftlige feider, å spy edder og galle mot hverandre.¹⁹⁴ Luther på sin side stod i så måte ikke tilbake for noen. Dette var et ofte brukt virkemiddel og det var ikke uvanlig at den fornærmede part ble hardt rammet av et slikt angrep.

¹⁸⁹ LW, 259.

¹⁹⁰ Det må her legges til at lutherdommen var forbudt i det Tysk-Romerske keiserriket på denne tiden. Dermed var det knyttet mange restriksjoner til dem som praktiserte denne form for religion. Keiser Karl V holdt seg til den katolske kristendom og det var slik at det var keiseren som avgjorde landets offisielle religion. Han gjorde mye for å vinne tilhengerne av reformasjonen tilbake til katolisismen. Ved religionsfreden i Augsburg i 1555 fikk de som bekjente seg til Augustana religionsfrihet i Tyskland og landsfyrstene fikk rett til å velge mellom katolsk og luthersk tro. De som ikke delte landsfyrstens religiøse standpunkt, skulle likevel ha full frihet til å utvandre til et landområde der fyrsten delte deres tro.

¹⁹¹ Edwards, *Last battles*, 184.

¹⁹² Luther som nå begynte å bli gammel og bar preg av en sviktende helse, hadde lite tro på at det ville komme store forandringer med tanke på det han hadde kjempet for. Han var derfor mindre åpen for å diskutere og mer tilbøyelig til skarp polemikk – noe denne avhandling avspeiler. Likevel leverer Luther her et vel overveid angrep på pavedømmet, med det til hensikt å vise pavedømmets sanne natur. Edwards, *Last battles*, 182-183. Tomlin, *Luther og hans verden*, 173.

¹⁹³ For mer om Luthers bruk av vulgært språk viser jeg til Oberman, *Luther*, 106-110.

¹⁹⁴ Tomlin, *Luther og hans verden*, 172.

4.3.2. Løfte om et kirkekonsil avslører pavens antikristelige natur

I Tyskland hadde det i lang tid vært etterspørsel etter et konsil. Etter at keiseren hadde gitt løfte om at dette ville finne sted i nær framtid, ga også paven etter hvert sitt samtykke til dette – men med visse forbehold. Luther reagerer med hån og forakt på pavens samtykke. Han har lite tro på at det vil bli noe av et slikt konsil, og dersom så skulle skje, stiller han seg på fordømmende vis spørsmålet om hvilket konsil dette skulle være annet enn ”ein gauckelspiel sein, dem Bapst in der Fastnacht zur Kurtzweil zubereit?”¹⁹⁵ Innledningsvis bruker Luther mye plass på å fordømme pavens dekret som fastsetter at det bare er paven selv som har rett til å innkalle til et konsil. Han gjør samtidig oppmerksom på at keiseren har den samme rett til å gjøre dette.

I denne sammenheng viser Luther hvordan paven taler med to tunger slik at ” wer die wort höret, mus dencken, Es sey sein ernst”¹⁹⁶ På den ene siden viser Luther at paven gir inntrykk av at han ikke vil hindre konsilet. For på den måten kan han få folket i mot seg. På den andre siden vil han legge så mange føringer for konsilet, at han kan ha full kontroll over dette. Det han egentlig gjør ifølge Luther, er å legge så mange hindringer som mulig for at konsilet ikke skal finne sted. Dette eksemplifiserer Luther ved å vise til at keiseren hadde gitt tydelig beskjed om at konsilet skulle gjennomføres under bestemte betingelser. Betingelsene innebar at konsilet skulle være uavhengig, kristent og tysk (d.v.s. at det skulle finne sted på tysk jord). For paven og hans menn var ikke disse tre ord annet enn ”eitel giff, tod, teuffel, und (...) die helle.”¹⁹⁷ Når ”die Römische Bubenschule und der Schulen Meister” (det er paven og hans menn) likevel innvilget keiseren et konsil, har dette sammenheng med at paven legger en egen mening, etter eget forgodtbefinnende, inn i disse betingelsene.¹⁹⁸ Når Luther så forklarer hvilken mening paven legger i disse betingelsene, blir det klart for ham at ”der Spitzbube zu Rom” ikke har til hensikt å innkalle til et konsil.¹⁹⁹ Dette betraktet Luther som ensbetydende

¹⁹⁵ WA 54, 206. LW 41, 263.

¹⁹⁶ WA 54, 207. LW 41, 264.

¹⁹⁷ WA 54, 208. LW 41, 265.

¹⁹⁸ Slik ble den første betingelsen om uavhengighet å forstå i retning av at det var paven og hans menn som var uavhengige av konsilet, og ikke omvendt slik ønsket var fra keiserens side. På den måten sikret paven seg at ingenting kunne bli gjennomført uten hans samtykke. Den andre betingelsen som tilsa at konsilet skulle være kristent, ble ensbetydende med at det skulle være pavelig. Dermed kunne paven sikre seg hvem som skulle delta på konsilet. De som gikk imot dette og hindret noen av pavens utvalgte deltakelse, var å regne som kjettere og fikk heller ikke delta under konsilet. Slik kom paven til å sikre seg kontroll over konsilet. Den tredje betingelsen som skulle sikre at konsilet fant sted på tysk jord, unngikk paven ved falske anklager mot keiseren om at han ikke var i stand til å sikre fred for paven og hans menn under konsilet. (WA 54, 211-217. LW 41, 269-275). Luther omtaler ofte pavens menn som en gjeng med kjeltringer og paven som deres leder (eksempelvis i WA 54, 211, 213 og 233. LW 41, 269, 271 og 296.

¹⁹⁹ WA 54, 217. LW 41, 276.

med at paven ville ødelegge kirken, fordi han så på konsilene som oppbyggelige for kirken. At paven forsøker å hindre konsilet, var for Luther et bevis på hans antikristelige natur.

Når Luther ser nærmere på årsakene til pavens motstand mot et konsil på tysk jord, gjør han et historisk tilbakeblikk. Han viser at årsaken bl.a. er å finne i et tidligere konsil som ble holdt på tysk jord – nærmere bestemt konsilet i Konstanz i 1415. Under dette konsilet ble paveskismaet løst ved at tre paver ble avsatt og en ny fjerde pave ble valgt. Konsilet hadde, av tvingende årsaker, blitt overordnet paven (i dette tilfellet pavene!). Dette til tross for at paven i århundrer ”sich heiser, und schier zu tod gebrullet und geschrien hat durch alle Decreten un Decretalen, Er sey uber alle concilia, uber alle welt, auch uber die Engel im Himel; Item sey Gottes Stathalter auff Erden und ein jrdishcer Gott.”²⁰⁰ Det er ifølge Luther frykten for at ”das Exempel des Costnitzer Concilij wider sie gebraucht werden”, paven og hans menn gjorde det de kunne for å unngå et konsil på tysk jord.²⁰¹

Historiske eksempler bruker Luther også når han skal vise at keiseren har rett til å innkalle til et konsil. Han begynner med å vise til de fire store konsiler som alle fant sted før år 500.²⁰² Det var keisere som stod bak innkallelsen til alle disse konsiler. Årsaken til dette var at den pavelige institusjon ennå ikke hadde blitt etablert ifølge Luther - følgelig var det heller ikke noen pave som kunne beordre en slik innkallelse.²⁰³ Deretter viser han til flere andre gyldige konsiler, eksempelvis i Syria, Egypt og Hellas, som har funnet sted uten pavens godkjenning.²⁰⁴ Med hån lurer Luther på om disse konsilene skal fordømmes ”merely because this farting ass in Rome (what else can he do?) sets up, out of his own mad head, and farts, out of his stinking belly, that it is not fitting for the emperor to convoke a council or decide who shall attend.”²⁰⁵ Det dekret som slo fast at det bare var paven som kunne innkalle til konsil og avgjøre hvem som skulle delta, er det paven selv som står bak. For å vise at keiser Karl V’ innkalling må godkjennes, trekker Luther en logisk slutning på bakgrunn av historiske eksempler. Kunne keisere innkalle til konsil i tidligere tider, kan de også gjøre det i dag, hevder Luther – ”no matter what the Roman rascal spit out in his decretals.”²⁰⁶

²⁰⁰ WA 54, 209. LW 41, 267.

²⁰¹ WA 54, 210. LW 41, 267. Det kan være på sin plass å nevne at konsilbevegelsen stod sterkt i Tyskland. Bevegelsens mål var å begrense pavemakten til fordel for allmenne kirkekonsil som det viktigste middel for å oppnå kirkelig enhet og reform. Dette forklarer også noe pavens motstand mot et konsil på tysk jord.

²⁰² Det var konsilene i Nikea, Konstantinopel, Efesos og Kalkedon.

²⁰³ Luther regner den tyranniske Keiser Fokas som var keiser i det bysantinske riket i årene 602-610, som den som grunnla pavedømmet i Roma. Dette kommer jeg nærmere tilbake til nedenfor.

²⁰⁴ WA 54, 221. LW 41, 281.

²⁰⁵ WA 54, 222. LW 41, 281.

²⁰⁶ WA 54, 224. LW 41, 284.

I det andre brevet som ble sendt til keiseren viser paven til historien om Eli som selv ble straffet for ikke å ha irettesatt sine sønner for deres syndige handlinger (1 Sam 2).²⁰⁷ Paven bruker dette som et eksempel på hvordan han selv ikke må gjøre den samme feil som Eli (og risikere å bli straffet), ved å unnlate å irettesette keiseren, som han her betrakter som sin sønn. Det er innkallingen til et konsil på tysk jord paven ser på som keiserens synd, fordi gjennomførelsen av et slikt konsil, ifølge paven, ville føre til ”grosse unrüge und uneinigkeit ... in der kirchen.”²⁰⁸ Luther går spydig til rette mot paven som han her mener prøver å stå fram som teolog. Gjennom Luthers egen eksegese, viser han hvor feilslått pavens bruk av denne teksten er. Den eneste synd keiseren var ansvarlig for i følge Luther, var at han ”hette gern friede und einigkeit in der Religion, gleich wie er im Reich gern frieden sehe.”²⁰⁹ Luther mener på sin side at teksten egner seg bedre som et eksempel til irettesettelse av paven selv, som forsøker å hindre konsilets gjennomførelse. Således mener Luther også at paven gjennom sitt forsøk på å være teolog avslører at både han selv ”und seine Cardinale grobe ungelerte Esel sind in der Schrift.”²¹⁰

Ved siden av å bruke eksempler fra historien og logiske slutninger, bruker Luther også eksegetiske virkemidler for å fremme sin kritikk av pavens forsøk på å hindre et forestående konsil. Gjennomgående i innledningskapittelet er at paven forstås å være identisk med Antikrist som med all sin makt forsøker å hindre et konsil som skal true hans posisjon. Når paven forfekter at han er Guds vikar på jord, er det tydelig at Luther mener at paven bruker all sin myndighet og alle sine midler til å undertrykke enhver trussel mot egen makt, som bl.a. et fritt, kristent konsil på tysk jord ville kunne representere. Men det paven egentlig gjør er ifølge Luther, å bedra verden med sine løgner.

Luther som selv trodde han stod midt oppe i endetidsdramaet, så det som sitt kall å advare kristenfolket om at enden var nær. Det lange innledningskapittelet har nær sammenheng med at Luther har til hensikt å gjøre folk oppmerksom på nettopp dette. Han gjør dette ved å aktualisere spørsmålet omkring pavedømmets vesen og pavens autoritet ved å relatere dette til det foreslåtte konsil og den politiske maktkampen, som for dem utspiller seg i øyeblikket. For med utgangspunkt i denne maktkampen vil Luther, med sitt innledningskapittel og avhandlingen i helhet, vise at det ikke er mennesker han advarer mot i sitt angrep på pavedømmet, men at angrepet er rettet ”against power and principalities of

²⁰⁷ WA 54, 222. LW 41, 282.

²⁰⁸ WA 54, 222. LW 41, 282.

²⁰⁹ WA 54, 224. LW 41, 284.

²¹⁰ WA 54, 227. LW 41, 288.

darkness.”²¹¹ Det er altså åndskampen som pågår i deres umiddelbare omgivelser, Luther vil gjøre folk oppmerksom på. Edwards skriver treffende om dette at ”to fail to see this dimension of the struggle would be to misunderstand completely Luther’s intention behind the treatise.”²¹² På samme tid som innledningskapittelet har til hensikt å aktualisere den pågående åndskamp, gir det også avhandlingen en apokalyptisk tyngde.

4.3.3. *Pavens krav om verdensherredømme*

I det som kan kalles avhandlingens hoveddel, har Luther til hensikt å gå i rette mot pavedømmets påstand om at paven er kristendommens overhode. På grunn av denne påstand gjør paven krav på å være overordnet enhver geistlig og verdslig myndighet. Denne påstanden mener Luther å kunne vise at har sin bakgrunn i løgn og bedrageri fra pavens egen side. Dette prøver han å gjøre rede for ved å vise til at det er Antikrist, i pavens skikkelse, som styrer kirken i Rom. Dermed er det klart for Luther at den som står bak og driver fram den vederstyggelighet som pavedømmet representerer, og som ødelegger kirken, er Satan selv. For å gjøre rede for sitt syn, ser Luther først nærmere på hvordan pavedømmet ble til og hvor det har sin opprinnelse fra. Deretter gir han en eksegetisk gjennomgang av to tekster og viser hvordan paven har brukt disse til å begrunne sin forrang fremfor andre. Disse tekstene er Matt. 16, 18-19 og Jesu befaling til Peter: *Fø mine lam*, i Joh 21, 15. Grunnet oppgavens begrensning, kan jeg ikke gjøre rede for begge to, men gir min prioritet til passasjen i Matteusevangeliet. Denne avgjørelsen tar jeg på bakgrunn av at begge tekster begrunner pavens særstilling som Peters arvtaker med utgangspunkt i at Jesus bare tiltaler Peter – og ikke de andre apostlene i disse tekstene. Avgjørelsen tas også på bakgrunn av at teksten i Matteusevangeliet er kjent som selve *primatstedet*, hvor pavens særstilling som Peters etterfølger og kirkens fundament begrunnes. Denne avgjørelsen får ikke følger for det syn på Antikrist som Luther gjør til kjenne i denne avhandlingen.

Men først vil jeg gjøre rede for hvordan Luther, med historisk blikk, mener pavedømmet har oppstått og derigjennom blir også dets sanne natur åpenbart.

4.3.4. *Pavedømmets opprinnelse som resultat av Guds vrede over menneskenes synd*

Ifølge Luther går pavedømmets opprinnelse tilbake til begynnelsen av 600-tallet og innsettelsen av Boniface III (607) som pave. Som den tids skikk tilsa måtte dette gjøres med

²¹¹ Edwards, *Last battles*, 189.

²¹² Edwards, *Last battles*, 189.

godkjenning av keiser Fokas.²¹³ Før denne tid, forklarer Luther med den hellige Hieronimus' ord, at "the Bishop of Rome was nothing more than a Bishop" og at alle biskoper i så måte var "equally the successors of the apostles."²¹⁴ Luther viser også til at både den hellige Gregor og flere av hans forløpere hadde blitt tilbudt tittel som pave, men at ingen av disse "had been so bold as to accept or wish to carry such a title."²¹⁵ Dette har sin forklaring i at ingen biskop hadde rett til å sette seg selv over alle andre og i så måte fremstå som hele kristendommens øverste leder. Dette var en bestemmelse som Luther viste til var nedfelt i en kirkerettslig samling kalt *Decretum*, C.XCIII.²¹⁶ Pavene har gjennom tidene vært fullt vitende om dette ifølge Luther, men har likevel valgt å se bort fra en slik bestemmelse og bedrar således hele verden med sine løgner. Luther regnet den hellige Gregor som den siste biskop i Roma, for etter hans tid har det her bare vært "eitel Bepste, das sind des Teufels larven" som bare et mirakel kan sette en stopper for.²¹⁷

Etter at Boniface III var blitt innsatt som pave, ble det viktig å sikre det pavelige embedet mot at andre kunne ta det fra dem igjen. For slik den tids skikk tilsa, hadde keiseren retten på sin side til både å gi og ta tilbake sin godkjenning av et embede eller en annen form for et verv. En rettighet Luther viser til at flere keisere hadde tatt i bruk gjennom tidene.²¹⁸ Derfor måtte denne trusselen bort for enhver pris. Hvordan dette ble gjort, forklarer Luther ved å vise til at de etterfølgende pavene fikk det travelt med å stadfeste at pavedømmet hadde sin gyldighet fra Gud selv, ved at det var blitt "von Christo selbs gestiftet uber die gantzen welt."²¹⁹ Noe snakk om at pavedømmet hadde sin gyldighet fra en verdslig instans, ville ikke paven høre noe om. Likedan forholdt paven seg til tanken om at dets gyldighet skulle kunne føres tilbake til en geistlig instans, for også da kunne det pavelige embedet være truet ved at det kunne gjøres ugyldig – eksempelvis ved et kirkekonsils beslutning. Tanken var at dersom paven hadde fått sin gyldighet fra Gud selv, var det ingen andre enn Gud som kunne ta det fra ham. Det ble derfor viktig å overbevise folket om at pavedømmet var en guddommelig

²¹³ Luther regnet også Sabianus, Boniface III's forgjenger, som pave med den enkle forklaring at "he was a big monster, like a pope is", men pavedømmets opprinnelse legger han likevel til Boniface III's tid fordi det var ved hans overtalelse av keiser Fokas at pavedømmet ble institusjonalisert. WA 54, 230. LW 41, 290.

²¹⁴ WA 54, 229. LW 41, 290.

²¹⁵ WA 54, 229. LW 41, 291.

²¹⁶ WA 54, 229. LW 41, 290. I Luthers noteapparat står det at dette dekretet er å finne i *Decreti Prima Pars dist. XCIII*. Dette inngår i en samling kirkerettslige lover som kalles *Decretum Gratiani*. Jeg kommer nærmere tilbake til dette dokumentet og dets betydning i forbindelse med hvilke kilder Luther viser til at paven støtter seg til i sin tolkning av Matt 16, 18-19.

²¹⁷ WA 54, 229. LW 41, 291. St Gregor (ca. 540 – 604) var pave fra 590 til sin død. St.Gregor var mest opptatt av klosterlivet og ønsket ikke å bli valgt til pave. Han skrev til keiseren og ba om at han ikke måtte godkjenne valget.

²¹⁸ WA 54, 230. LW 41, 292.

²¹⁹ WA 54, 230. LW 41, 293.

institusjon, som var blitt innstiftet av Gud selv. I frykt for å miste det pavelige embedet ble derfor dets guddommelige herkomst slått fast i mange dekreter.

Til å underbygge sin påstand om at han hadde sin gyldighet fra Gud, og at han av den grunn var herre over hele verden (d.v.s. alle verdslige og geistlige instanser), støtter han seg i særlig grad til Matt 16, 18-19 (men også til Joh 21, 15). Luther på sin side mente at en tolkning av denne teksten, til inntekt for pavens forrang, ikke var annet enn blasfemisk og uriktig – noe han i tillegg mente paven var vel vitende om.²²⁰ Når paven og hans menn likevel brukte denne teksten til egen fordel, må dette forstås på bakgrunn av at de ikke møtte noe motstand fra kristenfolkets side. Dette forklarer Luther har sammenheng med at kristenfolket var blitt ”frightened and intimidated by this passage”, og ville av den grunn ikke handle mot det de trodde var Guds vilje.²²¹ Som følge av dette brukte han teksten for det den var verdt. Luther betegner pavens bruk av denne teksten som hans første ”rascality and blasphemy against God’s holy words”, for slik kom han, sammen med sine menn, til å bedra hele kristenheten og la dermed veien åpen ”to sharpen and strengthen their papacy or primacy.”²²²

Luther gir mange eksempler på hvordan dette ble gjort. Ved å blande seg inn i verdslige affærer som krig mellom konger kunne han tilrane seg mye rikdom i bytte mot sin støtte. Slik kom han til å ha en viss kontroll på de ulike kongene, og kunne endog sette dem opp mot hverandre dersom det var nødvendig å hindre en trussel mot egne interesser. Konger og andre øvrighetspersoner kunne også bli pålagt å sverge sin troskap til paven. Slik trosser paven Skriften og avslører seg selv som den løgner han er, for i Matt 5, 34 forbyr Jesus folk å sverge. Det verste ved pavedømmet var likevel den makten det fikk som ble så betydelig at det gav paven den øverste autoritet til å tolke Skriften. Med det utgangspunktet vedtok han egne lover og trosartikler ”according to his own mad fancy.”²²³ Derved kunne paven lede folket bort fra den sanne kristendom til tro og lydighet på hans egen lære og person. I denne sammenheng peker Luther til Skriften som advarer mot å holde seg til en lære gitt av mennesker (Tit 1, 13-14 og Matt 15, 9). På denne måten skulle Antikrist, i pavens skikkelse, ødelegge ”everything that the Son of God our Lord gained for us with his blood.”²²⁴

Slik underbygger Luther at paven er identisk med Antikrist. Han vil også vise at pavedømmet som institusjon er djevelens eget verk og ikke av Gud, slik paven selv hevdet. Ved bruk av logiske eksempler forklarer Luther hvordan dette henger sammen.

²²⁰ Luther viser her tilbake til *Resolutiones* (1519), hvor han også hadde gjort oppmerksom på dette. WA 54, 231. LW 41, 293.

²²¹ WA 54, 231. LW 41, 293.

²²² WA 54, 231. LW 41, 293.

²²³ WA 54, 233. LW 41, 296.

²²⁴ WA 54, 233. LW 41, 296.

For det første viser han til at pavedømmet ikke har sin opprinnelse ved verdslige ledere. Dette har sin årsak i at ”Denn weltliche Oberkeit hat solchs nicht macht, in dem Reich Gottes zu thun.”²²⁵ Som Luther tidligere har vist vil heller ikke paven vedkjenne seg å ha sitt embede fra verdslige ledere. I stedet har paven snudd på dette forhold i det han mente at alle verdslige ledere, det være seg keisere eller konger ”sollen von jm die Kronen und Königreiche haben.”²²⁶ Tidligere er det blitt nevnt at paven ble innsatt av keiser Fokas og av den grunn skulle det vært nærliggende å tro at pavedømmet hadde sin gyldighet fra keiseren. Men slik var det altså ikke å forstå ifølge Luther. Med sunn fornuft forklarer han at keiseren ikke hadde hatt til hensikt å etablere en institusjon som var så maktfull at den kunne gjøre seg til enehersker. Dette må bero på misforståelser, for keiserens hensikt hadde mest sannsynlig vært å innsette en tilsynshaver som kunne bevokte ”the life and doctrine of the church.”²²⁷ Det er dermed klart at paven ikke hadde fått sin makt fra verdslige ledere.

For det andre har heller ikke pavedømmet sin gyldighet fra geistlige ledere, verken fra biskoper eller konsiler. For, som Luther sier, har heller ikke disse makt til å opprette en slik institusjon. I likhet med at paven ikke ville vedkjenne seg å ha sin gyldighet fra verdslige ledere, slik vil han heller ikke vedkjenne seg å ha sin gyldighet fra geistlige ledere. I stedet går han hardt ut mot en slik påstand, fordi han mener å være overordnet alle disse. Da er tanken det at han heller ikke kan ha sin autoritet fra dem.

Luther konkluderer med at ”God has ordained no estates on earth ... to rule, other than these two, namely, the spiritual and the temporal. Through which he wishes to help the human race.”²²⁸ Når Luther har vist til at pavedømmet ikke har sin opprinnelse i noen av disse øvrigheter og i tillegg har vist til at pavens påstander om å ha sin gyldighet fra Gud, men bygger på løgn og bedrageri, konkluderer han med at pavedømmets gyldighet ”kompt vom Teufel, weil es nicht von der Kirchen, die Christus durch seinen heiligen Geist regiert, noch weltlicher oberkeit kompt.”²²⁹

Slik har Luther vist at ved pavedømmet styrer Satan kirken. Hvordan kunne Gud la dette skje? Som svar på dette viser Luther til Guds vrede. Denne Guds vrede forklarer han var en reaksjon på at Boniface III klarte å overtale keiser Fokas om at han skulle bli pave. Før denne tid hadde flere prøvd å tilkjempe seg en pavetittel som skulle gjøre dem til herre over alle biskoper i verden. Når ingen hadde lyktes med dette tidligere, mener Luther at årsaken til

²²⁵ WA 54, 235. LW 41, 298.

²²⁶ WA 54, 235. LW 41, 298.

²²⁷ WA 54, 235. LW 41, 298.

²²⁸ WA 54, 237. LW 41, 301.

²²⁹ WA 54, 237-238. LW 41, 301.

dette skyldes at det i kirken ennå var gudfryktige mennesker, som ved sin tro, holdt fast på Guds ord. Slik hindret disse menneskene løgnene som presset på for å danne et pavedømme, i å få innpass i Guds hus. Når tiden kom til at pavedømmets etablering var blitt et faktum og ”the Roman horror” ble akseptert og hyllet med glede, kan det synes som om Luther mener at dette kommer som en følge av et frafall i kirken hvor Guds Ord måtte vike plass for pavens løgnaktige ord. Av denne grunn konkluderer Luther med at pavedømmet har sin opprinnelse ”durch Gottes zorn zur straffe der Sünden.”²³⁰

Sannsynligvis er det synden som fulgte i kjølvannet av at folket hadde akseptert pavedømmet og dermed latt Guds Ord måtte vike til fordel for pavens, Luther hadde i sine tanker. Samtidig presiserer han at selv om pavedømmet har oppstått som en følge av Guds vrede, er det likevel ikke slik å forstå at det er fra Gud – ei heller i hans navn. Pavedømmet er fra Satan og kommer i hans navn. Det er djevelens institusjon, og paven som er Antikrist sitter i førersetet. Luther gjør oppmerksom på at Skriften hadde advart mot nettopp dette ved å henvise til Matt 24, 15 der det advares mot dem som skal komme i Jesu navn, og til Matt 7, 15 der det advares mot de falske profetene. Ifølge Luther er det nettopp dette paven gjør, fordi han gir seg ut for å komme både i Kristi navn (som hans vikar) og i Peters navn (som hans etterfølger), og slik avslører han seg som den løgneren han er.

Jeg har med dette vist hvordan Luther har forklart pavedømmets djevelske natur gjennom dets historiske opprinnelse. Luther går så løs på pavens krav om forrang ved å argumentere ut i fra Skriften. Jeg vil i det følgende se nærmere på dette i forbindelse med tolkningen av Matt 16, 18-19.

4.3.5. Pavens krav om å være Peters arvtaker og kirkens fundament i Matt 16, 18-19

I sin eksegesi av Matt. 16, 18-19, gjør Luther først rede for hvordan han selv forstår denne teksten. Deretter viser han hvordan paven, med sin tolkning av teksten, brukte den til å begrunne sin egen forrang. Når paven i følge Luther så til de grader forfalsker en tekst, som tilfellet her er, mener han at han avslører seg selv som Antikrist. Luther tar for seg versene hver for seg og begynner naturligvis med vers 18.

Vers 18: Og det sier jeg deg: Du er Peter; på denne klippe vil jeg bygge min kirke, og dødsrikets porter skal ikke få makt over den.

Luther gjør først oppmerksom på at når denne teksten skal tolkes, må dette gjøres med utgangspunkt i Joh 6, 63 hvor Jesus sier at Hans ord er ånd og liv. Således må også ordene hos

²³⁰ WA 54, 235. LW 41, 298.

Matteus 16 forstås som ånd og liv. Luther ser først nærmere på de tre ordene *bygge*, *klippe* og *kirke*. Først viser han til at ordet *bygge* i denne teksten må forstås som en åndelig og levende bygning. Ordet *klippe* må forstås som en åndelig og levende klippe, og denne klippe er ingen andre enn Kristus. Til slutt viser han til at ordet *kirke* må forstås som en åndelig og levende forsamling. Etter å ha vist hvordan disse tre ordene må forstås, forklarer han videre relasjonen mellom ordene *bygge* og *klippe* og forklarer at det handler om den kristne som skal bygge eller bli bygget på denne klippe. På samme tid gjør han det klart at dette ikke kan gjøres ved lover og gjerninger, men bare ”through faith and word.”²³¹ Det er troen på Kristus som bygger og derigjennom gjøres bygningen åndelig og levende. Dette gjelder ikke bare for det enkelte individ, men også for kirken som helhet, for heller ikke denne kan gjøre seg selv åndelig og levende ved seg selv eller ved egne gjerninger. Bare ved troen på Jesus Kristus, som er klippen, kan den bygges og bli åndelig og levende. Av dette ser vi at hovedpoenget i Luthers tolkning av denne teksten, er at Jesus snakker om tro og ikke om gjerninger. Til støtte for sin tolkning om at det er troen teksten handler om, viser Luther til flere vers i 1. Petersbrev og Efeserbrevet som bekrefter at dette må være riktig.²³²

Luther viser så tilbake til Matt 16, 13-16, hvor Jesus spør disiplene om hvem *folk* tror Menneskesønnen er? Disiplene svarer at det er mange oppfatninger som lever side om side på spørsmålet om hvem han er (v.14). Deretter spør Jesus disiplene om hvem *de* tror at han er? Peter svarer her Jesus med å si at: Du er Messias, den lovede Guds sønn (v.16). I denne bekjennelsen, som kommer som en følge av en guddommelig åpenbaring (v.17), gir Peter uttrykk for at han har sett Jesu fullmakt fra Gud og oppfyllelsen av hans løfter. Hele Skriften er med andre ord å finne i denne bekjennelsen, ifølge Luther som spør: Hvilket annet budskap har vel Skriften å berette om enn Messias, Guds sønn, som gjennom sin offerhandling skulle påta seg å ta bort all verdens synd ”and thus deliver from eternal death to eternal salvation”²³³ I denne dialogen som foregår mellom Kristus og disiplene, gjør Luther det klart at Peter svarer på vegne av alle apostlene.²³⁴

Luther viser også til Peters navngivelse som ble gitt ham som en følge av hans bekjennelse (v.16). Peter betyr *klippe* og denne navngivelsen legger opp til et ordspill.²³⁵ Tidligere har Luther vist at ordet *klippe* er å forstå som Kristus selv. Når Simon så blir gitt

²³¹ WA 54, 244. LW 41, 310.

²³² WA 54, 245. LW 41, 310-311.

²³³ WA 54, 247. LW 41, 314.

²³⁴ At det er Peter som svarer kan ha flere årsaker. Sammen med sin bror var han den første som ble kalt (Matt 4, 18), det er han som står først i apostellisten (Matt 10, 2) og han har også tidligere hatt rollen som disiplenes talsmann (Matt. 15, 15).

²³⁵ Hans Kvalbein viser i sin bok *Fortolkning til Matteusevangeliet* (Luther Forlag, 1998), del 2, 68, til at personer som ble gitt nytt navn av Gud, signaliserte at de fikk ny plass i Guds frelseshistorie.

navnet Peter (som altså betyr klippe), synes det som om Luther mener at navnet er blitt gitt ham fordi han gjenkjente ”the right man, who is the true rock.”²³⁶ Derfor er Peter en ”klippens mann”, d.v.s. en som bekjenner sin tro på den rette Klippe, som er Kristus. Når Jesus sier at byggingen av hans kirke skal skje på klippen (dvs. på Kristus selv), blir det klart for Luther at dette må forstås slik at Kristus mente at hver den som tror på ham ”ist auff diesen Fels gebawet, und wird selig, auch wider alle Pforten der Hellen.”²³⁷ Peter og disiplene blir således alle sammen ”klippens menn” og de danner fundamentet for den nye kirke, fordi det er ved disse forkynnelsen og bekjennelsen av evangeliet overfor resten av verden tar til. De har likevel ikke noen forrang fremfor andre kristne, for alle som tror, blir bygget på den samme klippe, som er Kristus.

Paven på sin side, tolker dette annerledes. Dette gjør han fordi han er klar over at dersom det får stå at *klippen* er Kristus og at byggingen på denne skal skje ved tro på Ham, i tillegg til at Kristus vil bygge sin kirke på denne klippe, da kan han ingenting gjøre – ”noch einen Bapst machen”, som Luther sier det, og sikter til at fundamentet for pavedømmet da ville vært borte.²³⁸ Av den grunn ble det nødvendig for paven å komme med det som Luther oppfatter som en bedragerisk tolkning av denne teksten. Som kilde til pavens tolkning av denne teksten (både vers 18 og 19) viser Luther til at paven støtter seg til flere katolske kirkerettslige dokumenter som for eksempel *Decretum gratiani*. *Decretum Gratiani* hadde til hensikt å komme til rette med kirkelige uoverenskomster og var forfattet i form av spørsmål og svar.

Det var den rettslærde Gratian som hadde samlet kirkeretter av generell betydning og ført disse i pennen i 1142. Senere kom flere tillegg til *Decretum Gratiani* som for eksempel *Liber Extra* (av pave Gregor IX, 1234) og *Liber Sextus* (av Pave Boniface VIII, 1298). Også disse to dokumentene viser Luther til som kilde til pavens tolkning av Matteus 16. I 1582 dannet seks slike kirkerettslige samlinger *Corpus Juris Canonici*, hvorav de tre nevnte utgjorde de tre første samlingene. Helt fra utgivelsen av *Decretum Gratiani* hadde disse samlingene en høy autoritet i folks bevissthet og hadde som en følge av dette en lovbestemmende kraft. De var likevel ikke offisielle lovbøker, men utgjorde en samling lærebøker i jus som hele tiden var under tolkning (og vil av den grunn være å gå for langt ved å gi dem status som den romerske kirkes overrett). I tillegg til disse samlingene ble det også forfattet enkeltstående kirkerettslige dokumenter. Mange av disse ble avslørt som

²³⁶ WA 54, 249. LW 41, 314.

²³⁷ WA 54, 249. LW 41, 315.

²³⁸ WA 54, 259. LW 41, 328.

forfalskninger. Likevel fikk en del av disse en viss autoritet ved at de var blitt anerkjent over tid. Både *Donatio Constantini*, *Ludovici Primi* og *Ottonis Primi* er slike falske kirkerettslige dokumenter. Det førstnevnte, som har sin bakgrunn i siste halvdel av det åttende århundre, ble brukt mye gjennom middelalderen til å styrke pavens myndighet over Roma. Disse tre dokumentene er blant dem Luther viser til som kilde til pavens tolkning av Matteus 16. Jeg vil nå kommentere hvordan Luther mener paven tolket Matteus 16.

Paven tolket *klippen* som ensbetydende med Peter (som altså betyr klippe). Paven, som Peters etterfølger, blir da også ensbetydende med denne klippe. Når Kristus skal bygge sin kirke på denne klippe, betyr dette ifølge paven, at kirken skal bygges på den autoritet som er gitt Peter og hans etterfølgere, dvs. pavene. Denne autoritet ble ifølge kirken i Rom, gitt til Peter fordi det var han alene som svarte Jesus på spørsmålet om hvem de trodde Han var. Ifølge denne tolkning svarte ikke Peter på vegne av de andre og derfor tolker kirken i Rom dette til inntekt for sin egen autoritet da det er paven som er Peters etterfølger. Som en følge av dette vil ikke kirken bli bygget ved tro på Kristus, men ved lydighet overfor paven og hans dekreter. Denne lydighet kommer til uttrykk gjennom gjerninger, som for eksempel overholdelse av påbud og forbud eller utøvelse av botsgjerninger. Dersom det ikke vises lydighet overfor paven, venter evig fortapelse. Dette er helt i strid med slik Luther oppfatter teksten. For den handler om å bygge troen på Kristus for bare den som gjør det vil oppnå frelse. ”This is the simple, single, certain understanding of these words, and there can be no other.”²³⁹ Til denne tolkningen støtter Luther seg også på Mark 16, 16 og Joh 11, 26. Som en følge av at paven hevder å ha fått sin autoritet fra Kristus, som Peters etterfølger, mener han selv at han ikke kan være underordnet noen.

Luther viser med dette at paven leder de kristne bort fra troen på Kristus og til lydighet overfor seg selv. At Peter har en særskilt forrang, og at denne forrangen er blitt ført videre av pavene, er noe som Luther ikke kan forstå er mulig å lese ut av denne teksten og sier likefram: ”Christendom did not know of this important article of faith from the beginning until the papacy.”²⁴⁰ Det Luther her sier, er at denne pavelige læresetning om hans forrang, ikke er å regne som sann kristen lære, men som et ledd i det antikristelige bedrag som pavekirken representerer – det er altså djevelens verk mener han og legger til at pavedømmet ikke kan være annet enn ”born out of the rear end of the devil.”²⁴¹ Dette djevleske opphav mener han også historien vitner om, for med pavekirken har det ikke ført med seg annet enn ødeleggelse

²³⁹ WA 54, 248. LW 41, 315.

²⁴⁰ WA 54, 247. LW 41, 313.

²⁴¹ WA 54, 260. LW 41, 328.

av troen og annen elendighet. Dermed går han videre og ser nærmere på tolkningen av vers 19.

Vers 19: *Jeg vil gi deg himmelrikets nøkler; det du binder på jorden, skal være bundet i himmelen, og det du løser på jorden, skal være løst i himmelen.*

Liksom når Jesus snakket til alle apostlene gjennom Peter, er det også i denne forbindelse å forstå at nøklene ikke bare ble gitt til Peter, men til alle apostlene samtidig. Luther forklarer så at det er ved troen på evangeliet, apostlene har fått himmelrikets nøkler. Disse nøklene er den makt, eller det felles embedet, apostlene har fått til å binde og løse synd gjennom sin forkynnelse og bekjennelse av Guds ord - og det er dette Herren vil at de skal gjøre overfor hele verden. Dette forstås ifølge Luther slik at den som hører evangeliet, men ikke vil ta imot dette ved tro, han skal være fordømt og bundet til sine synder. På den annen side skal han som tar i mot evangeliet ved tro, bli frelst og løst fra sine synder. Den dom som følger fornektelsen eller troen på evangeliet, skal ha gyldighet både på jorden og i himmelen. Nøklene og makten til å binde og løse synd, ble ikke gitt apostlene og de hellige fordi de skulle ha suverenitet over kirken, ”sondern allein den Sünden zu gut und nutz.”²⁴² Når Gud løser mennesker fra synd er dette en nådehandling fra Guds side. Det er ikke noe som den enkelte må gjøre seg fortjent til ved gjerninger for å oppnå Guds velbehag. Med brodd mot paven, sier Luther at ”the Lord does not speak here of laws or the works we should do”, men derimot om Herrens egne handlinger som er gitt av nåde til frelse for dem som tar imot evangeliet.²⁴³

Som en videre forklaring til hvem nøklene ble gitt til, så må det forstås slik at Peter og apostlene var de første som fikk tildelt embedet som følger nøklene. Luther viser så videre til Matt 18, 19-20, hvor det står at der hvor to eller tre er samlet i Kristi navn der er også Herren selv tilstede. Dette tolker Luther slik at alle kristne er likestilt med Peter og apostlene ved at de skal ha den samme makt til å binde og løse synd som disse. Således er det å forstå Luther at nøklene er å finne i kirken, for ”wo die Kirche ist ... da sind die Schlüssel zur vergebung der Sünden.”²⁴⁴

I likhet med vers 18, gir paven også dette verset sin egen forklaring. Siden det er Peter som blir tiltalt, mener paven at det er Peter alene, og hans etterfølgere, som er gitt himmelrikets nøkler. Med sin tolkning har han som mål å tilrane seg hele verdens herredømme. Når Jesus snakket om å binde og løse, var det bare synden han snakket om.

²⁴² WA 54, 250. LW 41, 316.

²⁴³ WA 54, 249. LW 41, 316.

²⁴⁴ WA 54, 249-250. LW 41, 316.

Paven derimot ville binde og løse både kirker, biskoper, keisere og konger, for slik kunne han legge hele verden under seg og hevde at alle skyldte ham lydighet. Hvordan henger dette sammen?

I mange av sine dekreter har paven brukt denne teksten for å fremme sin makt. Dette har han gjort ved å knytte synd til en rekke handlinger. Det ble derfor viktig å leve i lydighet overfor paven, for slik unngikk man synd. Kom man likevel til å utøve ulydighet overfor paven og hans dekreter (noe som var strengt tatt umulig å unngå ifølge Luther), var det likevel en løsning hvor paven kunne løse synderen både fra synden og den straff som fulgte med.²⁴⁵ Selvsagt ble den angrende synder tilgitt, men straffen opphørt ikke – den måtte sones, ifølge paven. For å løse mennesker fra sin synd, hadde paven blant annet innført avlatshandelen og med den hadde han ”einen marckt und kram angericht in aller Welt”.²⁴⁶ Slik kunne syndere kjøpe seg frelse gjennom paven.

Slik Luther forklarer denne teksten, hører binding og løsning av synd, troen til – ikke lydighet overfor paven. Når paven, i kraft av å være Kristi vikar, fremmer sin egen makt i sine dekreter og samtidig hevder at den som ikke underkaster seg disse skal være fordømt, spotter han Kristi egne ord og har derigjennom ført mange bort fra troen på Guds Ord. For når paven knytter binding og løsning til lydighet overfor seg selv, forstår han teksten slik at alt det som han selv, gjennom sine dekreter, binder og løser og ellers bestemmer og vil her på jorden, også skal være det i himmelen.

Videre viser Luther til at paven tolker *det du binder og det du løser på jord*, slik at han skal legge under seg hele den fysiske verden. Dermed tolker paven ordet *jord* bokstavelig. Ved å hevde at han har fått nøkkelmakten til å binde og løse på jord, legitimerer paven sitt krav om å tilrane seg herredømme over hele jorden. Som svar på dette sier Luther at ”no sovereignty is thereby given to either bishops or churches on earth.”²⁴⁷ Videre forklarer han at det i denne sammenheng ikke er snakk om et jordisk herredømme, men et åndelig og himmelsk herredømmet, og der er det bare én herre – det er Kristus. Den enkelte får ta del i dette himmelske herredømme ved troen. Slik finner det himmelske herredømmet sted også på jorden, i det enkelte menneske, forklarer Luther og viser til at Jesus skal være med dem her på jorden inntil verdens ende (Matt 28, 20). Pavens bedrageriske tolkning om et

²⁴⁵ Luther viser til at det er umulig å unngå å falle i synd ifølge alle pavens dekreter. I den forbindelse viser han til at i stedet for kristen frihet og tro ”the whole world, all the corners, all the clothing, all the people, all the foods, have been overwhelmed and filled with strings and bonds, so that had it gone on any longer it might have had to be sin and hell if someone had coughed, blown his nose, sneezed or otherwise relieved his need.” WA 54, 267. LW 41, 338.

²⁴⁶ WA 54, 269. LW 41, 340.

²⁴⁷ WA 54, 261. LW 41, 330.

verdensherredømme, hvor alle skylder ham lydighet, beviser ifølge Luther at ”der Bapst mus besessen und voller Teufel sein, Das er so gar alle sinn und vernunfft verloren hat.”²⁴⁸

Deretter vender Luther seg til pavens begrunnelse om sin særstilling utifra de historiske fakta. Dette har sitt utgangspunkt i pavens påstand om at Peter ble lovet herredømme over hele verden. En slik påstand avviser Luther med at Peter (og heller ikke paven) noen gang har hatt en slik makt over verden. Dette vitner historien om ifølge Luther. Til tross for at paven var klar over dette, ble denne løgningen nedfelt med pave Nikolas II (1058-1061) egne ord i *dist. XXII Omnes*, hvor det blir hevdet at Kristus bare hadde grunnlagt den romerske kirke.²⁴⁹ Alle andre kirker ble grunnlagt ”not by Christ ... but by the Roman Church.”²⁵⁰ Av den grunn skyldte alle kirker den romerske kirke lydighet. Jesus kjente bare én kirke og det er den som er bygget på troen. Paven derimot gjør til kjenne at det er to kirker. Den romerske kirke (som han altså mener er grunnlagt av Kristus) og alle de andre kirker (som den romerske kirke selv har grunnlagt).

Som følge av pavens løgnaktige tolkning av denne passasjen i Matteusevangeliet, har det funnet sted en rekke ødeleggelser gjennom historien som Luther viser til.²⁵¹ Disse er blitt forårsaket av pavens forsøk på å sikre seg verdensherredømmet ved bruk av sin makt og autoritet.

Tross Luthers harde kritikk mot pavedømmet og sin krasse tone på sine eldre dager, viser han også til at det ennå er håp. Gud har ikke utelatt all sin nåde i sin vrede over menneskenes synder, sier Luther og viser til at djevelen ikke hadde frie tøyler, men at hans tunge var bundet ”so that he was forced to stumble, stammer, and babble with a deceitful tongue through the pope.”²⁵² På denne måten skulle paven komme til å avsløre sin djevleske natur og opprinnelse ved sine løgner – noe Luther har vist at pavens tolkning av passasjen hos Matteus er et av de beste eksempler på.

Oppsummerende sier Luther at det som paven sitter igjen med, som følge av hans misbruk av denne teksten (og befalingen i Joh 21, 15), er for det første ”das ewige Hellische fewr.”²⁵³ For det andre vil han sitte igjen med ”ewige schande hie und dort, als der erfunden ist öffentlich ein Felscher der Schrifft, ein lügene, ein Gottes Lesterer, ein Schender aller Apostel und gantzer Christenheit, ein verlogener Bösewicht, und Tyrann uber Keiser und Könige, und alle welt, ein Dieb, Schalck und Reuber, beide der Kirchen güter und der

²⁴⁸ WA 54, 262. LW 41, 330.

²⁴⁹ WA 54, 262. LW 41, 331.

²⁵⁰ WA 54, 263. LW 41, 332.

²⁵¹ WA 54, 265-273. LW 41, 335-344.

²⁵² WA 54, 278. LW 41, 351.

²⁵³ WA 54, 279. LW 41, 352.

weltlichen güter.”²⁵⁴ Slik kom Luther også til å se paven beskrevet som den lovløse, Antikristen, som det berettes om i 2 Tess 2 og som han trekker paralleller til flere ganger.²⁵⁵

4.3.6. Oppsummering

Luther som erfarer å leve i de aller siste tider, er opptatt av den åndelige maktkampen som foregår i sin egen samtid. Denne åndskampen ser han avspeiles i den politiske maktkampen som utspiller seg, i forbindelse med at keiseren har foreslått et kirkekonsil. Innledningsvis relaterer han den åndelige kampen med den politiske og ønsker slik å aktualisere problematikken omkring pavens sanne vesen. Derigjennom vil han advare folket mot den fare som han mener paven representerer. Ved å vise til historien forklarer han hvordan pavedømmet ble til gjennom Guds vrede over menneskets synd, men presiserer at det ikke er av Gud, men av djevelen, og styres av Antikrist i pavens skikkelse.

Etter denne gjennomgangen tar han for seg Matt 16, 18-19. Han gjør oppmerksom på at denne teksten handler om tro, og ikke gjerninger, slik paven tolket teksten. Slik vil han også gjøre til kjenne ”what a little pious prancer the pope is.”²⁵⁶ I sin videre eksegese av Matt 16, 18-19, viser han hvordan paven har brukt teksten til å begrunne sin særstilling fremfor andre slik at alle må vise ham lydighet dersom de vil oppnå frelse fordi det er han som har himmelrikets nøkler til å binde og løse synd. Hensikten med denne eksegesen er å vise hvordan den romerske kirke skiller seg fra alminnelig kristendom ved at den gjør seg selv til herre over all kristendom. Samtidig vil han også vise hvordan den åndelige bygning, som er bygget på Kristus, blir erstattet av pavekirkens bygning som består av løgner og bedrageri. Som følge av at Kristus bare kjente til én kirke, kan det ikke være rom for en pavekirke som gjør krav på å være annerledes og setter seg som herre over alle andre. Når kirken i Roma likevel gjør krav på å være over alle andre kirker, da er den ”nicht ein Christliche, sondern eine unchristliche und wider Christliche Kirche, das ist, Eine Bepstliche bubenschule.”²⁵⁷

Selv om pavedømmet er en djevlesk institusjon som er blitt til gjennom Guds vrede, øyner Luther likevel et håp for sitt tyske folk. Dette håp kommer som en følge av at Gud ikke har tatt bort all nåde. For med Guds Ord til grunn skal Antikrist bli avslørt og falle ved pavens framferd.

Jeg skal nå sammenligne Luthers syn på paven som Antikrist i *Fortalen* til Daniels bok og *Mot pavedømmet*.

²⁵⁴ WA 54, 279. LW 41, 352.

²⁵⁵ For eksempel WA 54, 284 og 289. LW 41, 357-358 og 364.

²⁵⁶ WA 54, 244. LW 41, 310.

²⁵⁷ WA 54, 245-246. LW 41, 310.

4.4. Luthers syn på paven som Antikrist i *Fortalen* og *Mot pavedømmet* - en sammenligning

Fortalen og *Mot pavedømmet* er to ulike skrifter av Luther som begge (i hvert fall delvis) ble skrevet i hans senere år. Jeg vil nå gjøre en kort sammenligning mellom disse to skriftene. Dette vil jeg gjøre med å se på motivene bak, innhold og metoder for skriftene.

I *Fortalen* forholder Luther seg naturligvis til teksten i Daniels bok da det er denne han har til hensikt å gi en forklaring til. Daniels bok er i stor grad en apokalyptisk bok og Luther forholder seg således til profetier/syner/visjoner.²⁵⁸ *Mot pavedømmet* er et langt mer omfattende skrift mot pavedømmet enn hva *Fortalen* er. I motsetning til *Fortalen* som med vekt på et bestemt tekstavsnitt, Dan 11, 36-45, har til hensikt å avsløre paven som Antikrist, bruker Luther med samme hensikt et langt bredere spekter i *Mot pavedømmet*. I sistnevnte ser Luther nærmere på pavedømmet som institusjon både ut ifra det som han mener er dets historiske opprinnelse og dets sanne vesen, men også ved detaljstudier av bibeltekster som er blitt tatt til inntekt for pavedømmets forrang.

Fortalen ble som tidligere nevnt skrevet i 1530 og da blant annet med den økende tyrkerfaren, som han tolket som en viktig eskatologisk hendelse, som en utslagsgivende årsak. Luther som mente å leve i de siste tider så det som et kall å gjøre andre oppmerksom på denne siste tid som han mener Daniels bok profeterer om. Elleve år senere ser han det som nødvendig med et lengre tillegg hvor han forklarer at bokens profetier handler om Antikrist i pavens skikkelse. Nødvendigheten av dette tillegget kommer sannsynligvis som en følge av at han selv er vitne til at de reformer han hadde kjempet for var i tilbakegang. Som en følge av dette ble det for ham enda viktigere å advare mot den fare som styrte pavekirken og som hadde til hensikt å lede folket bort fra det sanne evangelium.²⁵⁹ Selv sier han at han med sin forklaring av dette siste kapittel ville ”styrke vår tro og vekke vårt håp om den salige forløsningsdag som er like ved døren og som dette kapittel beretter om.”²⁶⁰

Når Luther i 1545 skriver sin avhandling *Mot pavedømmet*, kan man også spore reformasjonens tilbakegang som en motiverende faktor. Luther slet nå også med dårlig helse og var muligens klar over at han ikke hadde så lang tid igjen å leve. Dette førte til at han i enda større grad enn når han skrev *Fortalen*, så det som sitt kall å advare mot paven. Den direkte årsaken (eller utløsende faktor) til at han skrev denne siste avhandling mot paven, må likevel forstås å ha en nær forbindelse til den politiske maktkampen mellom keiseren og

²⁵⁸ Kapitlene 7-12 i Daniels bok regnes som bestående av fire apokalypser.

²⁵⁹ Selv om også tyrkerne var en stadig overhengende fare, var disse likevel å regne som en mindre trussel enn paven og hans menn.

²⁶⁰ WADB 11 II, 50. Nielsen, 56.

paven som pågikk og som Luther vektlegger den åndelige siden av. Jeg vil i det følgende kommentere hvilke metoder Luther benyttet seg av i disse skriftene for å advare folket mot paven.

I *Fortalen* er det først og fremst ved bruk av eksegesi, og da særlig Dan 11, 36-45 at Luther gir uttrykk for sitt syn på paven som Antikrist. For å underbygge sin tolkning av Daniels profetier støtter han seg også til andre bibelsteder. I tillegg gir han også et historisk belegg for sin forklaring til de profetier som Daniels bok formidler. Her viser han til hvordan de ulike profetier, som han mener er myntet på paven, er gått i oppfyllelse. Slik tolker han så den siste tiden som Daniel profeterer om inn i sin egen samtid. Av den grunn kan man også si at han bruker en aktualiserende metode. Når han kan støtte seg på historien skyldes dette, som han sier, at slike forutsigelser er vanskelige å forstå den fulle mening av før de er gått i oppfyllelse. Det er jo nettopp på denne bakgrunn, at profetiene i stor grad er gått i oppfyllelse, at han kan vise til hvilke historiske og samtidige hendelser Daniels bok profeterer om. Det må også nevnes at han bruker en språklig metode for å framheve sitt syn og samtidig ramme paven. Luther gir i så måte en saklig og velargumentert forklaring til hvordan han tolker Daniels profetier inn i sin egen samtid med paven som kristendommens hovedfiende.

I innledningskapittelet i *Mot pavedømmet* bruker han mye plass på å fordømme pavens dekret om at det bare er paven selv som kan innkalle til konsil. Med historiske eksempler viser Luther at paven frykter et konsil fordi det kan være en trussel for ham. Historiske eksempler blir også brukt til å vise at også keisere har innkalt til konsiler. Slik viser Luther på en logisk måte at dersom keisere kunne innkalle til konsil i tidligere tider, kan de også gjøre det nå. Det er bare pavens dekret som sier at de ikke kan gjøre det. Luther trekker med andre ord en logisk slutning på bakgrunn av historiske eksempler. Når paven prøver å gjøre rede for sitt krav ved å vise til Skriften, tilbakeviser Luther pavens krav ved sin eksegesi av samme tekst. Slik bruker Luther både en historisk og eksegetisk metode for å fremme sin kritikk av pavens krav om å alene ha retten til å innkalle til et konsil. Samtidig bruker han også logiske slutninger for å framheve sine poeng. Når Luther tar utgangspunkt i den pågående maktkamp mellom pave og keiser aktualiserer han det som han selv mener er en åndskamp. Denne aktualiseringen er å regne som en metode og et virkemiddel han bruker for å tolke endetidsdramaet inn i sin egen samtids nærkontekst og således setter det en apokalyptiske farge over avhandlingen.

I hoveddelen i *Mot pavedømmet* avslører Luther først pavens krav om verdensherredømme. Dette herredømme mener paven å ha fra Gud, men Luther mener, på bakgrunn av historiske fakta å kunne avsløre dette som løgn og bedrageri. Med god dekning

fra Skriften viser også Luther hvordan paven trosser Gud og slik viser sin sanne antikristelige natur. Når Luther så har vist at pavedømmet ikke er fra Gud, forklarer han gjennom logiske eksempler hvordan dette er djevelens verk. Deretter gir Luther en grundig eksegesi av Matt 16, 18-19 (og Joh 15, 21). På samme tid forklarer han også hvordan paven, med bakgrunn i ulike kirkerettslige dokumenter, har feiltolket denne teksten. For hele avhandlingen gjelder det at Luther underbygger sine påstander ved bruk av Skriften. I tillegg er det ikke til å unngå og legge merke til hans språklige metode idet han gjennomgående bruker et vulgærspåk – både for å framheve sine poeng og for å ramme paven.

Hard kritikk mot paven og pavekirken er tydelig tilstede og ikke til å ta feil av, i *Fortalen* til Daniels bok. I *Mot pavedømmet* må denne kritikk likevel sies å være enda mer direkte og krass. I tillegg til at skriftet også er mer omfattende, kan man si at *Mot pavedømmet* fremstår som et kraftigere angrep på pavedømmet enn *Fortalen*. Metodisk sett sammenfaller skriftene i stor grad med unntak av at han i *Mot pavedømmet* rett som det er benytter seg av logiske metode idet han trekker fram logiske eksempler til å understøtte sine poeng. I tillegg bør det også nevnes at den språklige metode i *Mot pavedømmet* er langt mer gjennomført og bærer mer preg av å være vulgær, enn i *Fortalen*. I begge skriftene er det også brukt en aktualiserende metode. I *Fortalen* kommer dette til uttrykk ved at han tolker profetiene inn i sin egen samtid. I *Mot pavedømmet* gjøres dette ved at han setter den pågående maktkampen mellom pave og keiser (som mottakerne av skriftet er vitne til i sin umiddelbare nærkontekst) i direkte forbindelse med det eskatologiske endetidsdrama. Begge skriftene er sterkt antipapistiske og det er et tydelig samsvar å finne med tanke på hans syn på paven som Antikrist. Dette syn sammenfaller også med hans kall og hensikt med skriftene – nemlig å advare mot paven og hans kirke som vil lede folket bort fra det sanne evangeliet

5. LUTHERS SYN PÅ ISLAM SOM ANTIKRIST

Luther ga også uttrykk for at tyrkerne kunne identifiseres med Antikrist.²⁶¹ Dette kommer både direkte og indirekte til uttrykk flere steder i hans forfatterskap.²⁶² Likevel er det ulikheter

²⁶¹ Når Luther snakker om tyrkerne mener han ikke tyrkerne som nasjon, men sikter til deres religion islam. Dette gjør han fordi det var i møte med tyrkerne de ble konfrontert med den islamske religion.

²⁶² Det finnes en rekke eksempler å finne i Luthers prekener, bibelkommentarer og skrifter hvor tyrkerne alene eller sammen med paven kalles Antikrist, Kristi fiende eller selve djevelen. Et eksempel på dette kan være et utsagn som er hentet fra hans *Bordtaler*: ”Papa est spiritus Antichristi, et Turca est caro Antichristi”. WAT 1, nr 330, 135. Et annet eksempel som er hentet fra *Vom Kriege wider die Türken* lyder som følgende: ”... just as the pope is the Antichrist, so the Turk is the very devil incarnate”, LW 46, 181 (dette skrift er å finne i WA 30 II). Et tredje eksempel viser tyrkerne som en fiende av kristendommen, er hentet fra hans *prekener over Johannes evangeliet* Kap. 1-4: ”In our wrath against the turk as the hereditary foe of the christian church ...”. LW 22, 80.

i hans syn islam og paven som Antikrist. Han gir paven betydelig mer oppmerksomhet enn tyrkerne. Vi kan derfor spørre oss om Luther *egentlig* identifiserte islam med Antikrist? Eller om det var et utslag av retorikk i hans kritiske holdning til islam. Dette vil jeg prøve å gi et svar på i det følgende.

5.1. Tyrkernes militære frammarsj

Etter flere hundreår med framgangsrik kristen misjon, opplevde kirken et betydelig tilbakeslag etter islams framvekst på begynnelsen av 600-tallet. Islams sverdmisjon førte til at store deler av det kristne Europa ble invadert og okkupert, som for eksempel tilfelle var med Spania. Andre land som for eksempel Sveits, Italia og Sør-Frankrike fikk også merke muslimenes frammarsj. Det var tyrkerne som stod for denne frammarsjen og for å i møtekomme denne ble det satt i gang korstog omkring år 1100. Slik klarte kirken å ta tilbake mange av områdene som var gått tapt under den tyrkiske erobring, men dette skulle vise seg å bare være midlertidig av den grunn at korstogene ikke varte i mer enn omlag 150 år. Deretter gjenopptok muslimene sin erobring i retning Europa. Spania som ble sterkt preget av det muslimske nærvær ble gjenerobret av de kristne i løpet av det 15. århundre. I 1492 ble det satt en endelig slutt på muslimenes nærvær i Spania da kong Ferdinand II og dronning Isabella I beseiret dem i forbindelse med gjenerobringen av Granada.

I 1453 opplevde Konstantinopel sitt fall da byen ble erobret av den osmanske sultan, Mehmet II. Dette ble et massivt slag for den kristne kirke fordi det østromerske riket, hvor Konstantinopel var hovedstad, hadde vært utgangspunktet for misjonen mot øst. I tillegg hadde det østromerske riket virket som beskyttelse mot muslimsk press fra sørøst. Ledet av Suleiman I, som viste stor erobringlyst og av den grunn skapte mye frykt, la tyrkerne først under seg Beograd og deretter Rhodos.²⁶³ Fire år senere, i 1526, påførte de Ungarn et stort nederlag hvor bl.a. kong Ludvig II ble drept under slaget ved Mohács. Gjennom ekteskapsavtaler var det Ferdinand av Østerrike som skulle overta den ungarske trone etter drapet på kong Ludvig II, noe også flertallet gikk inn for. Et mindretall støttet opp om den transilvanske prins John Zapolya. Med tyrkerne på sin side var det han som ble innsatt som konge av Ungarn i 1529 under osmansk suverenitet. Bare måneder etter angrep tyrkerne Wien, men maktet ikke å legge byen under seg. Det var likevel nok til at "all of Germany was

Et siste eksempel som også viser tyrkerne som Kristi fiender er hentet fra *Heerpredigt wider den Türken*: "er [tyrkeren] sey ein feind Gottes, und ein lesterer und verfolger Christi und seiner heiligen durch schwerd und streit." WA 30 II, 172.

²⁶³ Öberg, *Världsmisjonen*, 558. Suleiman I den store var sultan over det Osmanske riket fra 1520 og fram til sin død i 1566. Öberg kaller ham forøvrig for Suleiman II.

shaken by this close call.”²⁶⁴ Selv om trusselen fra tyrkerne noen ganger kom til å være mer påtakelig enn andre ganger, viser Edwards til at den likevel kom til å spille en stor rolle i årene framover for det politiske liv i det tysk-romerske keiserriket, men også i forholdet mellom protestanter og katolikker.²⁶⁵

Mange skrifter ble utgitt som gjorde rede for tyrkernes brutale framferd. Det ble gitt ut mange skrifter med strategiske forslag til hvordan man skulle forsvare seg mot tyrkerne. Det verserte også forslag om et korstog for å stoppe dem. Luther som heller ikke var uberørt av tyrkernes frammarsj forfattet flere skrifter hvor han ga uttrykk for hvordan tyrkerne skulle beseires.²⁶⁶ Dette stod bl.a. i kontrast til de tanker på katolsk grunn som ville sette i gang et korstog mot tyrkerne.²⁶⁷ Men hvordan ville Luther bekjempe tyrkerne? Dette vil jeg nå se nærmere på.

5.2. Hvordan Luther ville bekjempe tyrkerne

I det følgende vil jeg vise hvordan Luther mente kampen mot tyrkerne ikke først og fremst var en kamp mot en verdslig makt - men mot en *åndelig* makt. For det var en åndelig makt som drev tyrkerne framover og ville legge den kristne verden under seg i følge Luther. Dette får direkte innvirkning på hvordan han mente tyrkerne måtte bekjempes. Luther hadde sett seg lei av den skremselspropaganda, i form av usaklige løgner og påstander, om islam som var utbredt på hans tid. For å imøtekomme den muslimske ekspansjonen som han var vitne til, så han det som nødvendig å tilegne seg saklig kunnskap om denne religionen. Han tilegnet seg derfor mye kunnskap om islam for å kunne utarbeide en apologi mot den. For Luther var det viktig med førstehånds kunnskap om islam, for å kunne motbevise deres lære med saklig tyngde.²⁶⁸

²⁶⁴ Edwards, *Last battles*, 98.

²⁶⁵ Edwards, *Last battles*, 101.

²⁶⁶ Hans hovedtyngde av skrifter mot tyrkerne er å spore til tiden omkring innsettingen av Zapolya som konge av Ungarn under osmansk suverenitet (for eksempel *Vom Kriege wider die Türken* og *Heerpredigt wider den Türken*, begge er fra 1529 og finnes i WA 30 II), men også senere i hans liv skrev han mot tyrkerne (for eksempel *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*, 1541. WA 51). Ellers i hans forfatterskap omtales også tyrkerne ofte.

²⁶⁷ Öberg, *Världsmissionen*, 558. Et eventuelt korstog skulle bl.a. være finansieres av inntekt fra avlat og spesielle skatter.

²⁶⁸ Med det humanistiske ideal, ad fontes, kjempet han for å få i trykk en lesbar utgave av koranen. Det hadde vært motstand mot å gi ut Koranen, pga frykt for at kristne skulle bli påvirket av denne, men dette lyktes i 1543, da Luther selv var medvirkende til at koranen ble utgitt i Theodor Biblianders navn (Öberg, *Världsmissionen*, 578). Det kan også nevnes at Luther arbeidet med å oversette dominikanermunken Ricoldus skrift *Confutatio Alcorani* til tysk. Luther begynte dette arbeidet i 1529, men den ble først ferdig og utgitt i 1542 (Öberg, *Världsmissionen*, 577). Som navnet tilsier var dette en gjendrivelse av koranen. I forordet til denne oversettelse hadde Luther stilt seg uforstående til at fornuftige mennesker kunne la seg bli overbevist av dens skammelige innhold (Edwards, *Last battles*, 107). Han hadde også i sitt forord til oversettelsen av skriftet *Booklet on the rites and customs of the Turks* (*vorwort zu dem Libellus de ritu et moribus turcorum*, WA 30 II) fra 1530, som var skrevet av en dominikanermunk på midten av 1400-tallet, uttrykt tvil over hvorvidt Ricoldus hadde gitt et

Med vissheten om at Luther mente det tysk-romerske keiserriket stod overfor en åndelig makt i møte med tyrkerne, vil jeg gjøre rede for hans strategi for å bekjempe disse. Med dette til grunn blir det også tydeligere å se hvilken forbindelse Luther så mellom islam og Antikrist.

5.2.1. Tyrkerne som Guds pisk og ris til det kristne folk

Så tidlig som i 1518 hadde Luther uttalt seg i *Forklaringer til de 95 teser* at tyrkerne var ”the lash and rod of God” til det kristne folk.²⁶⁹ Edwards viser at Luther mente årsaken til dette var at ”they were God’s punishment on a sinful Christendom that, among other sin, tolerated the papal abomination.”²⁷⁰ Denne tanken om at tyrkerne var Guds pisk og ris mot det syndige kristenfolket forble Luthers overbevisning livet gjennom. Av denne grunn var det klart for Luther at så lenge kristendommen tillot pavedømmet å bre om seg, var det også nytteløst å føre krig mot tyrkerne. I denne sammenheng viser også Edwards til at Luther i den pavelige bullen *Exurge Domine* hadde blitt anklaget for å ha kommet med utsagn om at ”to fight against the Turks is to oppose God’s visitation on our iniquities.”²⁷¹ Likeså viser Öberg til at Luther mener at en krig mot tyrkerne ville være det samme som å føre krig mot Gud selv.²⁷² Dette har sammenheng med at Gud vil styre verden ved å tukte sitt folk. Flere mislykkede forsøk på å prøve å stoppe tyrkerne ble oppfattet som en annen indikasjon på at det var Gud som stod bak og brukte tyrkerne til å tukte det kristne folk. Det må likevel presiseres at den ondskap som representeres gjennom tyrkernes herjinger ikke er Guds eget verk men Satans. Gud, som den Allmektige, står på sin side likevel fritt til å ”bruka även djävulen och de onda för att främja något gott.”²⁷³

Med dette til grunn skal jeg gå videre med å forklare hvordan tyrkerne måtte bekjempes både ved åndelig og verdslig krigføring.

5.2.2. Luther forfekter både en åndelig og verdslig krig

Som tidligere nevnt mente Luther en krig mot tyrkerne ville være ensbetydende med å føre krig mot Gud selv. Han mantede derfor folket til å se til årsakene til tyrkernes frammarsj. Guds ris måtte tas på alvor. Det var ikke *tyrkerne* i seg selv som var årsak til krigen, men *synden i*

troverdige bilde av koranens innhold – noe han for øvrig fikk bekreftet i 1542 da han fikk muligheten til å lese en latinsk oversettelse av koranen (Edwards, *Last battles*, 107). Det hersker ikke noen tvil om hva Luther mente om Koranen og i *Vom Kriege wider die Türken* uttrykte han et ønske om å få muligheten til å oversette hele koranen med den hensikt at ”everyone may see what a foul and shameless book it is” (LW 46, 176).

²⁶⁹ LW. 31, 91-92.

²⁷⁰ Edwards, *Last battles*, 98

²⁷¹ Edwards, *Last battles*, 98

²⁷² Öberg, *Världsmissionen*, 560

²⁷³ Öberg, *Världsmissionen*, 566.

kirken - og det var denne som måtte bekjempes. Tyrkerne var bare Guds ris som ble brukt til å drive synden bort fra kirken. Ved å vise bot og bedring og ved bruk av bønn skulle synden i kirken drives bort. Med disse åndelige våpen ville Guds vrede og straff over kristenheten bli brukt til å avvæpne de muslimske tyrkerne, for i samsvar med den bot og bedring som ble vist ville også Guds ris avta.²⁷⁴

Luther gikk i sine tidligere skrifter inn for en åndelig kamp mot tyrkerne. Öberg peker i denne sammenheng på at det beror på en misforståelse dersom dette tas til inntekt for at Luther var avvisende til en væpnet kamp.²⁷⁵ Det Luther hadde vært avvisende til var ”dåtida tankar och hets i riktning av ett korståg mot turkerna” og da særlig i pavens navn.²⁷⁶ Luthers poeng var å advare mot å blande den åndelige og verdslige krig. Verdslige øvrigheter skulle ikke involvere seg i religionskrig, men ene og alene ”i egenskap av från Gud insatta beskyddare av fred och ordning” verne om riket og dets borgere mot ytre trusler.²⁷⁷ Så skulle det være kirkens sak å føre den åndelige kamp. I så måte skulle enhver religionskrig i Kristi navn bare skje ved ordet og tas i mot i kjærlighet – ikke ved bruk av tvang. Både i *Vom Kriege wider die Türken* og *Heerpredigt wider den Türken*, er Luther mer direkte i sin holdning til en væpnet krig mot tyrkerne. Her maner han keiser Karl til å gå til krig da det er hans ansvar å forsvare riket og beskytte folket mot tyrkernes herjinger.²⁷⁸

Når Luther ser på tyrkernes herjinger som Satans verk som først og fremst må bekjempes med åndelige våpen, er dette en indikasjon som taler i retning av at han skulle se en sammenheng mellom islam og Antikrist.

5.3. Pavedømmet og tyrkerne i felles kamp mot kristendommen

Som tidligere nevnt erfarte Luther å befinne seg midt i endetidsdramaet som Skriften vitner om. Med den økende trusselen som tyrkerne utøvde på det tysk-romerske keiserriket i hans samtid kom han til å betrakte dem som ”a horde of Satan in the struggle of the endtidme.”²⁷⁹ Dette endetidsperspektivet er viktig i denne sammenheng fordi det er i endetiden Antikrist skal ha sin virksomhet og det er ut ifra dette perspektiv Luther kan identifisere Antikrist. Overfor det kristne folk kom pavedømmet og tyrkerne sammen til å representere ”the two rods god threatened them with.”²⁸⁰ Slik kom Luther til å se en forbindelse mellom disse to, for selv om de var fiender seg i mellom, gjorde de felles sak mot kristendommen. Av denne

²⁷⁴ Öberg, *Världsmissionen*, 566-569. Edwards, *Last battles*, 99.

²⁷⁵ Öberg, *Världsmissionen*, 569.

²⁷⁶ Öberg, *Världsmissionen*, 569.

²⁷⁷ Öberg, *Världsmissionen*, 571.

²⁷⁸ For mer om Luthers syn på den væpnede kamp mot tyrkerne viser jeg til Öberg, *Världsmissionen*, 569-574.

²⁷⁹ Lohse, *Martin Luther's theology*, 334.

²⁸⁰ Edwards, *Last battles*, 102.

grunn viser Lohse til at Luther kunne slå sammen pavedømmet og tyrkerne i sitt syn på Antikrist og viser til et eksempel hentet fra en av hans bordtaler hvor han likefram kunne si at: ”The pope is the spirit of antichrist, and the Turk is the flesh of antichrist. The two help each other to strangle us, the latter with body and sword, the former with doctrine and spirit.”²⁸¹

Luther slår her sammen pavedømmet og tyrkerne som Antikrist, men viser samtidig til at det er en viss forskjell ved at de angriper kristendommen med ulike våpen. Paven angriper først og fremst ånden og kan slik føre folket bort fra troen. Likevel gikk ikke paven av veien for å ty til vold for å spre sine løgner dersom situasjonen tilsa at det var nødvendig. Tyrkerne på sin side farer først og fremst fram med sitt sverd. Hensikten med deres militære ekspansjon var ikke å vinne land, men å forføre det kristne Europa bort fra troen på Kristus med sin muhammedanske vranglære. Her kan det se ut som om Luther har tenkt at pavens strategi er først å bruke ordet, men dersom dette ikke virket så skulle det tas i bruk makt. Tyrkernes strategi var på en måte omvendt av pavens. De tok først sverdet i bruk for deretter å forføre det kristne folk med koranens visdom. Slik ser vi at pavedømmet og tyrkerne utøver felles sak ved å lede folket bort fra evangeliet. Av den grunn kan man også forstå at Luther identifiserte begge som kristendommens erkerival, Antikrist.

5.4. Antikrist – En fiende som kommer innenfra kirken

I boken *Vom Kriege wider die Türken* gjør Luther en sammenligning mellom pave og tyrkerne i det han skriver at ”just as the pope is the Antichrist, so the Turk is the very devil incarnate.”²⁸². Dette sitat er tatt ut av en sammenheng hvor Luther har vist hvordan paven, med vold, har fart frem sammen med sine tilhengere i sitt forsøk på å spre sine løgner. En vold som han har utrettet så vel mot sine fiender som overfor uskyldige, fromme og rettroende som den sanne Antikrist han er. Men her legger Luther til at mens paven gjøre dette fra sitt sete i Guds tempel som kirkens leder (2 Tess 2, 4), viser han til at ”the Turk does not do that.”²⁸³ Her viser Luther til at det er forskjell mellom paven og tyrkerne i og med at tyrkerne ikke sitter i Guds tempel og heller ikke er kirkens ledere. Det kan således ved første øyekast synes som om Luther mener at paven representerer en trussel som kommer innenfra kirken, mens tyrkerne representerer en trussel som kommer utenfra. Antikrist er en fiende som skal komme innenfra kirken i de siste tider. Dersom Luther samtidig identifiserer tyrkerne med Antikrist og sier at de står helt utenfor kirken blir dette noe motsigende. Det blir derfor nødvendig å se noe nærmere på dette og hva Luther kan ha ment.

²⁸¹ Lohse, *Martin Luther's theology*, 334.(Sisert fra WAT 1, No. 330, 135)

²⁸² LW 46, 181.

²⁸³ LW 46, 181.

Fysisk sett er det riktig at tyrkerne representerte en ytre trussel. Men regnet han dem også som helt utenfor åndelig sett? I det nevnte utsagn så sier han egentlig at tyrkerne ikke sitter i Guds tempel og at de ikke er kirkens ledere. Det betyr nødvendigvis ikke at de ble oppfattet å stå helt utenfor kirkens rom. For det første regnet Luther Muhammed som en frafallen kristen i samsvar med sin samtid og ikke som en ny religionsstifter.²⁸⁴ På denne tiden ble ikke kristendommen og islam sett på som to religioner. Det var bare én religion. De kristne holdt på sitt religiøse system som var forankret i Bibelen, mens tyrkerne holdt fast på sin nye lære som hadde blitt gitt Muhammed og nedfelt i Koranen. Denne nye lære mente tyrkerne ikke brøt med kristendommen, men den fornyet og forbedret den. Luther forklarte dette forhold ved å vise til at likesom kristne på samme tid anerkjente GT som guddommelig åpenbaring, men som hadde blitt fullført og derfor ikke lenger var bindende (Apg 15, 10-11), likeså anerkjente Muhammed evangeliet på samme tid som han mente at det for lenge siden hadde tjent sitt formål.²⁸⁵ Den muhammedanske lære kunne slik bli oppfattet som en forlengelse eller videreføring av kristendommen. Som en følge av dette kunne de uttale seg og ha mange meninger om mangt som var forankret i Bibelen. Slik kom kristne og tyrkere til å ha mange felles religiøse berøringspunkter, men med ulikt syn.

Av den grunn kan det synes som om Luther ikke mente at tyrkerne stod utenfor kirken men at de var innenfor, til tross for at de representerte en vranglære (slik også pavedømmet gjorde). Som en følge av dette er det ikke noen motsetning i det forhold at Antikrist skal komme innenfra kirken og ved at Luther identifisere tyrkerne med denne skikkelsen.

5.5. Den muhammedanske lære som antikristelig

Luther viser til at det har vært kirkens lodd gjennom hele dens historie å kjempe mot alle slags forvrengninger og løgner om den kristne sannhet. Å gi en grundig redegjørelse for hvordan Luther mente islam representerte en vranglære og var ledd i djevelens verk mot kristendommen, vil gå utenfor denne besvarelsens ramme.²⁸⁶ Jeg vil likevel vise til noen av de viktigste teologiske feilene som Luther mente manifesterte seg i den muhammedanske lære. Som tidligere vist, mente Muhammed at evangeliet hadde utspilt sin rolle. Muhammed tar i så måte ikke evangeliet for absolutt sannhet. Hans egen lære er derimot grunnet på egen fornuft

²⁸⁴ Öberg, *Världsmissionen*, 599. I denne sammenheng viser Öberg til at Muhammed hadde sin bakgrunn i arianismen som fornektet Kristi guddommelighet.

²⁸⁵ LW 46, 197. Her viser Luther til at Evangeliet i følge Muhammed, hadde blitt erstattet av Koranen fordi Evangeliets krav om å forsake alt for Kristi skyld (Matt 19, 29) og at man skal elske Gud av hele sitt hjerte, ble for tøft for menneskene. Derfor ble de gitt en ny lov som var mer overkommelig og som de kunne leve etter.

²⁸⁶ For en grundigere redegjørelse for islams feil, viser jeg til Öberg, *Världsmissionen*, 575-617.

og forgodtbefinnende.²⁸⁷ Slik tilbyr Muhammed en ny lære og setter seg samtidig over Skriften. Av denne grunn mener Luther at den muhammedanske lære er uten forankring i Guds ord. Som et eksempel på at den er grunnet på fornuften står den islamske lære i sterk kontrast til den kristne lære om treenigheten som ikke er forenlig med den menneskelige fornuft, men må tros fordi det står skrevet i Skriften.²⁸⁸ Et annet eksempel er læren om Kristi inkarnasjon som også står i kontrast til islams lære ”for it is extraordinarily pleasing to reason that Christ is not God.”²⁸⁹ Luther som forfektet prinsippet om Skriften alene, fordømmer den muhammedanske lære som hvilende på fornuftens grunn. Som en følge av dette framstår den som vranglære.²⁹⁰ En viss parallell er her på spore til paven som satte seg selv over Skriften ved at det bare var han som hadde autoritet til å tolke Skriften.

Blant de fremste løgner Muhammed har kommet med er hans lære om Jesus. Riktignok er Jesus en høyt aktet profet men adskillig mindre aktet enn Muhammed selv.²⁹¹ Ved at Jesus blir redusert til en profet får dette også følger for autoriteten ved hans ord. Således blir hans ord vurdert på lik linje med andre profetord og ikke anerkjent som Guds egne ord. Videre fornektes troen på Jesus som Guds sønn og hans dobbelte natur som sant menneske og sant gud på samme tid. Dette får igjen den følge at Jesu soningsdød for menneskets synder ikke anerkjennes. Slik tror ikke Muhammed at ”Christ is the Savior of the world who died for our sins, but that he preached for his own time and completed his work before his death, just like any other prophet.”²⁹² I stedet gjøres Muhammed til en avgud som de kristne ikke må la seg bli lurt til å tro på i følge Luther.²⁹³ Slik framstår Muhammed med sin falske lære som Satans apostel og en Kristi fiende. Parallelliteten til paven er også her å se da paven gjorde krav på å være Kristi stedfortreder, men gikk så langt at han satte seg over Kristus og gjorde seg således til en avgud.

Som tidligere nevnt er islam i følge Luther en menneskeskapt religion. Når Luther betraktet Muhammeds lære som menneskeskapt, ble det for ham meningsløst at noen kunne sette sin lit til at det her finnes noe frelse, fordi det ikke er noen gud som har gitt noe løfte om dette. Luther sier at koranen som helhet er en lovbok.²⁹⁴ Disse lover kan rett nok være nyttige

²⁸⁷ Öberg, *Världsmissionen*, 587.

²⁸⁸ Öberg, *Världsmissionen*, 595. I den første artikkel i *Confessio Augustana* sies det også at islam er en vranglære nettopp fordi de fordømmer den kristne lære om det guddommelige vesens enhet og om de tre personer. Brunvoll (red.), *Bekjennelsesskrifter*, 43-45.

²⁸⁹ LW 46, 177.

²⁹⁰ Öberg, *Världsmissionen*, 587.

²⁹¹ I denne sammenheng skriver Luther at tyrkerne ”setzen ihren Mahomed uber ihn [Jesus], damit sie auch Gott den Vater lästern, und den Teufel an Gottes Statt ehren”, WA 30 II, 191.

²⁹² LW 46, 176.

²⁹³ Öberg, *Världsmissionen*, 597.

²⁹⁴ Öberg, *Världsmissionen*, 604.

for oss mennesker her på jord, men de sier ingenting om hvordan man blir rettferdiggjort overfor Gud. I en av sine prekener over Johannesevangeliet sier Luther at i likhet med pavekirken, mener muhammedanerne at man blir rettferdiggjort gjennom egne gjerninger: "If you are pious and just, and if you perform good works, you are saved."²⁹⁵ Dette mener Luther beror på at muslimene ikke kjenner Gud. I så måte har de en feilaktig forståelse av Gud som en streng gud som vil behages gjennom ydmykhet og ved gjerninger. Rettferdiggjørelsen som en nådegave fra Gud som mottas i troen på Kristi soningsdød har således ingen plass, for der lover og gjerninger preger gudsforholdet er det ikke rom for troen på Kristus.²⁹⁶ Slik mente Luther at Muhammeds lære om gjerningers fortjeneste stod sammen med pavekirken som en klar motsetning til kristendommen med sin lære om Guds ubetingede nåde.

Muhammedanernes etiske lære var nok et bevis for Luther i retning av at dette måtte være djevelens verk. Dette kommer til uttrykk ved at muhammedanerne var gitt tillatelse til å drepe i Guds navn. For om Muhammed sier Luther at "in his Koran the sword is the commonest and noblest work. Thus the Turk is really nothing but a murderer and a highwayman."²⁹⁷ På den andre side er det jo nettopp slik Luther så på tyrkerne som den tyske nasjons læremester tilbake til evangeliet. For som han sier har ikke tyrkerne "made its progress by preaching and the working of miracles, but by the sword and murder, and its success is due to God's wrath."²⁹⁸ En annen side ved det etiske aspektet var at den hadde en bemerkelsesverdig forførende dragning på mange. Dette må forstås på bakgrunn av at dens etiske lære var basert på fornuften og følgelig var den også overkommelig. Mange muhammedanere var ivrige til å holde seg strengt til det gitte lovverk. Også mange kristne hadde ønske om å leve et fromt liv i samsvar med Guds orden, men dette ble nær sagt umulige da pavedømmet hadde utvannet kristendommen med utallige påbud og forbud. Følgelig ble tildragningen til den muhammedanske lære merkbar og av denne grunn sluttet mange seg til dem. I denne sammenheng ble det viktig for Luther å mane folk til å stå ved sin tro i sitt møte med tyrkerne. Dette var ett av hovedpunktene i *Heerpredigt wider den Türken*. Selv om Luther kunne la seg begeistre av tyrkernes moralske holdning, var det viktig for ham å vise at kristendommen var mer enn ytre fromhet.²⁹⁹

²⁹⁵ LW 22, 501.

²⁹⁶ Öberg, *Världsmissionen*, 606.

²⁹⁷ LW 46, 178.

²⁹⁸ LW 46, 179.

²⁹⁹ Edwards, *Last battles*, 99.

Jeg har nå vist hvordan den muhammedanske lære ifølge Luther var antikristelig og vil nå gå videre med å se på hvordan Luther så tyrkerne som en forutsagt apokalyptisk fiende til kristendommen.

5.6. Tyrkernes rolle som Kristi fiende er forutsagt i Skriften

I *Heerpredigt wider den Türken* kommer hans apokalyptiske forståelse av å leve i de siste tider samt hans egen forståelse av selv å ha en profetisk rolle klart til syne.³⁰⁰ Teksten som ligger til grunn for denne avhandling var det syvende kapittel i Daniels bok. I dette kapittel fortelles det om Daniels drøm om fire store dyr som representerte hvert sitt kongerike. Det fjerde dyret som var utstyrt med ti horn fikk erstattet tre av disse hornene ved at et nytt og mindre horn kom til. Dette horn skal ha både menneskelige øyne og munn som taler store ord. I tillegg skal det føre krig mot de hellige inntil den gamle av dager kommer med sin dom. Hornet skal da bli ødelagt og riket skal bli gitt til det folk som er Den Høyestes hellige og deres rike skal være et evig rike.

Edwards viser her til at Luther følger tradisjonen og tolker disse fire dyrene som fire etterfølgende riker hvor det siste er det romerske keiserriket som tyskland var en del av.³⁰¹ Det lille horn som erstattet tre andre horn, var i følge Luther å forstå som det lille muhammedanske riket som ved deres ekspansjon hadde lagt under seg tre andre riker – Egypt, Hellas og Lilleasia. Så langt kan det synes som om det muhammedanske riket representerer en politisk og verdslig makt, men ifølge Luther blir det tydelig at det også representerer en religiøs eller en demonisk makt. Dette begrunnes med at hornets menneskelige øyne representerer koranen som bygger på menneskelig visdom. Med denne menneskelige visdom til grunn vil det vende seg bort fra Gud og Kristus og ”syftar till att ödelägga evangeliet och den kristna troen.”³⁰² Ved hornets munn, som skal tale store ord, tolker Luther slik at det er all den løgn og hån de kristne må tåle å høre fra tyrkerne. Tyrkerne ble regnet som kristendommens verste fiende. Tyrkernes herjinger og frammarsj mot det tysk-romerske keiserriket er så å forstå som samsvarende med Daniels drøm om at det lille horn skal føre krig mot de hellige som da er de kristne. Tyrkernes herjinger er i samsvar med den synd som de kristne utøver. I kampen mot tyrkerne viser Daniels profetier i følge Luthers tolkning at de

³⁰⁰ ”... gleich wie dem Volk Israel auch geschach, das sie die Propheten ... so lange verachten, das zu letzt auch kein rat noch hülfte mehr da war. Eben so ists uns itzt auch gangen, Niemand wolt gleuben, was ich vom Türken schreib, bis das wirs nu mit so grossem iamer erfahren.” WA 30 II, 160.

³⁰¹ Edwards, *Last battles*, 100.

³⁰² Öberg, *Världsmissionen*, 581.

kristne står overfor en demonisk fiende.³⁰³ Av den grunn må fienden møtes med ”bot och bön samt Ordets andliga vapen” for så vil djevelen, og med ham tyrkerne, overvinnnes.³⁰⁴ Det er tydelig i Luthers tolkning av Daniels profetier at tyrkerne signaliserer at den siste tid var nær og at det tyske folk, i krigen mot tyrkerne, var delaktig i en eskatologisk krigføring hvor hovedfienden var djevelen.

Verdt å merke seg er at Luther finner en viss form for trøst i tyrkernes frammarsj. Dette viser Edwards til at Luther begrunner med at selv om tyrkerne er i stand til å påføre det tysk-romerske riket store nederlag vil de likevel ikke makte å legge dem under seg før dommens dag står for tur.³⁰⁵ I følge Daniels drøm skulle det muhammedanske rike legge under seg tre andre riker – noe de allerede hadde gjort. Derfor kan Luther komme med sine trøstende ord til det tyske folk i *Fortalen* til Daniels bok i det han skriver at ”wir nu gewislich nichts zu warten haben, denn des Jungsten tages, denn der Turk wird nicht mehr horner ober die drey, abstossen.”³⁰⁶ I så måte blir denne teksten for Luther et klart tegn på hvor nær den siste time er - for det er denne som nå står for tur. Slik blir også teksten en form for trøst for dem som fryktet at det tysk-romerske rike skulle bli beseiret av tyrkerne.

Ved Daniels profetier blir det også klart at tyrkerne har en sentral rolle i endetidsdramaet sammen med pavedømmet. Det er også dette som ligger til grunn for at Luther kan identifisere tyrkerne med Antikrist. Flere ganger når Luther har beskrevet hvordan tyrkerne representerer en motsetning til kristendommen, har han likestilt dem med jøder, hedninger og paven (eksempelvis ved at de alle forfekter en tro på frelse ved egne gjerninger). Av den grunn skulle man også anta at de alle kunne identifiseres med Antikrist – noe de ikke gjør. Når det bare er *paven* og *tyrkerne* som blir identifisert med Antikrist, kan dette ha sin forklaring i at Luther tolker det slik at det er disse som har en avgjørende eskatologisk rolle.³⁰⁷

5.7. Oppsummering

Jeg har nå begrunnet hvordan Luther gjennom sin kristendomsforståelse tilegnet tyrkerne en betydelig eskatologisk rolle. Sammen med paven betraktet han dem som kristendommens hovedfiende med hver sin rolle i endetidsdramaet. Luther argumenterte for at Tyrkerne tjente som Guds ris mot det tyske folk. Dette fordi det hadde latt den romerske kirke få frie

³⁰³ Öberg, *Världsmissionen*, 581. Dette sammenfaller også med hans tolkning av Esekiel 38-39 og Johannes' Åpenbaring 20:8.

³⁰⁴ Öberg, *Världsmissionen*, 581.

³⁰⁵ Edwards, *Last battles*, 100.

³⁰⁶ WADB 11 II, 12.

³⁰⁷ Som følge av tyrkernes og pavens eskatologiske rolle i den siste tid, som Luther mener var blitt forutsagt i Skriften og med det press han var vitne til at de la på de kristne, kan han si at: ”Es mus also gehen zur Letzte, das der Teuffel die Christenheit mit aller macht auf allen Seiten angreiffe, beide leiblich und geistlich, und sein bestes und höhestes an yhr versuche.” WA 30 II, 196

spillerom på tysk jord. Han forklarte tyrkernes rolle som Guds ris ved å vise til deres militære frammarsj. En ytre militær trussel mot det tyske folk var ikke tilstrekkelig for Luther til å identifisere islam med Antikrist. Det måtte mer til enn som sådan. Derfor tydeliggjorde han at det var en åndelig makt som stod bak deres militære frammarsj. Videre begrunnet han tyrkernes eskatologiske rolle med belegg fra Skriften. Han tydeliggjorde også sin identifikasjon av islam med Antikrist ved å studere deres lære og derigjennom kunne argumentere for at de representerte en vranglære som hadde til hensikt å lede det tyske folk bort fra deres kristne tro. Med dette til grunn er det klart at Luthers identifikasjon av islam med Antikrist ikke bare var en del av det retoriske angrep for å sverte en ytre fiende, men at det var teologisk belegg for denne identifikasjonen.

6. AVSLUTNING

I denne avslutning vil jeg gi en kort oppsummering av det arbeidet som jeg har gjort omkring Luthers forståelse av Antikrists identifikasjon. Jeg vil også gi svar på de spørsmål jeg innledningsvis stilte på bakgrunn av det arbeidet som jeg har gjort.

Mitt siktemål med oppgaven har vært å finne ut av sider ved Luthers syn på Antikrist og mer spesifikt hans forståelse av Antikrists identifikasjon. For å forstå Luther og hans syn på Antikrists identifikasjon har det vært nødvendig å se på reformasjonen som helhet og på Luthers samtid. I mitt arbeid har jeg tatt i bruk både primære og sekundære kilder. Av sekundære kilder vil jeg i særlig grad trekke fram Oberman og Lohse. Disse har vært til stor hjelp når jeg har lest Luthers egne skrifter.

I innledningen gjør jeg det klart at Luthers forståelse av Antikrists identifikasjon har forankring i både Bibelen og tradisjonen. Med bakgrunn i det jeg har skrevet om den historiske konteksten og det kristne historiesyn har jeg gjort rede for hvordan Luther kom til å tolke sin egen samtid inn i endetidsdramaet. Dette ligger igjen til grunn for at hans teologi kom til å få en tydelig eskatologisk orientering.

I redegjørelsen for Luthers syn på *paven* som Antikrist har jeg vist til at han også i forbindelse med *denne* identifikasjonen var forankret i tradisjonen. Når Luther kom til å identifisere paven med Antikrist har jeg gjort det tydelig at det ikke er paven som person, men det pavelige embede han mener. Luther ble gradvis overbevist om at paven var Antikrist. Hans utvikling av dette synet forklarer jeg ved å vise til den strid som han ble kastet inn i som følge av at han stilte seg kritisk til sider ved avlatsteologien. Jeg viser så til at Luthers intensjon med sin kritikk hadde vært å invitere til debatt omkring saken. I stedet for debatt ble

Luther selv stevnet for retten og med trussel om fengsling ble han bedt om å trekke tilbake sin kritikk. Den motstand Luther opplevde fra pavelig hold skulle resultere i at han kom til å få mistanke om at det var Antikrist som regjerte øverst i det pavelige hierarki. Gjennom den rettssak som fulgt kom Luther til å bli overbevist i sitt syn på paven som Antikrist. I sin konfrontasjon med pavekirken, kom Luther til å se på seg selv som en som hadde en oppgave å drive kampen mot Antikrist, samtidig som han også opplevde å ha en profetisk rolle ved å advare det kristne folk mot den fare som truet kristendommen fra innsiden av kirken. Drivkraften og begrunnelsene til hans kamp mot pavekirken var Skriften og troen. Det var med Skriften til grunn at Luther kunne identifisere paven som Antikrist.

For å undersøke om Luthers identifisering av paven med Antikrist var et syn som Luther stod ved også senere i livet, har jeg analysert to av hans senere skrifter, *Fortalen* og *Mot pavedømmet*. Til tross for at dette er to forskjellige skrifter er de begge tydelig antipapistiske og det er et samsvarende syn på paven som Antikrist Luther gir uttrykk for i disse skrifterne. Med utgangspunkt i det syn som Luther gir uttrykk for i disse to skrifterne kan jeg trekke den konklusjon at Luther stod ved i sitt syn på paven som Antikrist også på sine eldre dager. Det kan legges til at hans forståelse av paven som Antikrist fikk en høyere prioritet enn tidligere. Dette kan forklares med at han fikk det travelt med å advare folket imot Antikrist i pavens skikkelse fordi han nå var blitt en gammel mann og slet med helseproblemer.

Til slutt har jeg undersøkt hvilken relasjon det var mellom Luthers lære og islam i forbindelse med hans forståelse av Antikrists identifisering. Også i denne sammenheng forklarer jeg hvordan Luther tolket møte med tyrkerne inn i sin endetidsforestilling. Til dette arbeidet har jeg brukt både primære og sekundære kilder. De sekundære kildene er et berg og Edwards. Disse har vært til god hjelp når jeg har arbeidet med primærkildene.

I Luthers endetidsforestilling kom han til å regne både paven og islam som kristendommens hovedfiender selv om de hadde vært sine virkeområder. Tyrkerne var å regne som en ytre trussel og tjente som Guds ris til det kristne folk. Ved Luthers toriketenkning ga han uttrykk for hvordan tyrkerne skulle stoppes. Når Luther kom til identifisere islam med Antikrist skyldes dette hans religionsforståelse. Gjennom denne har jeg forklart hvordan Luther regnet islam for å være innenfor kirken, men at de representerte en vranglære. Selv om tyrkerne kom med sverd viser Luther til hvordan det var en åndelig makt som stod bak. I min forklaring av deler av den muslimske lære har jeg vist hvordan Luther begrunnet deres lære som vranglære. Samtidig har jeg også vist hvordan dens lære på mange måter er samsvarende med pavekirkens.

Luther slår ved flere anledninger sammen paven og tyrkerne som Antikrist, mens han andre ganger gjør et skille mellom dem i det han for eksempel kaller paven Antikrist og tyrkerne for den inkarnerte djevel. Dette kan forstås slik at selv om paven og tyrkerne hver for seg utgjør Antikrist ved at de virker sammen om den felles sak å motarbeide Kristus. Slik å forstå angriper paven ånden og motarbeider troen på Kristus, mens tyrkerne angriper med sverdet og tjener i så måte som guds ris mot den synd de kristne har gjort seg tjent til ved bl.a. å akseptere pavekirken. Samtidig har jeg vist at tyrkernes hensikt ikke først og fremst å legge under seg områder, men at dette var en del av strategien for deretter å lede folket bort fra evangeliet.

At Luther ikke har vært like konsekvent i sine uttalelser om tyrkerne som Antikrist som han var med tanke på paven som Antikrist, må forstås på bakgrunn av at paven var en større trussel i og med at paven styrte kirken, mens tyrkerne var en ytre tussel. Men på bakgrunn av at både paven og tyrkerne hadde til hensikt å lede folket bort fra evangeliet, selv om de hadde ulik strategi, og var blitt forutsagt i Skriften å ha en sentral rolle i endetidsdramaet i tillegg til at de begge kunne sies å komme innenfra kirken, konkluderer jeg med at Luther identifiserte dem begge med Antikrist.

KILDER

- Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, 7. Oslo: Kunnskapsforlaget, 4. utgave, 2005.
- Bainton, Roland H. *Here I Stand: A life of Martin Luther*. Massachusetts: Hendrickson Publisher, 1950, Renewed in 1977 by Roland H. Bainton, 3. Opplag 2011.
- Baukham, Richard. *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation*. Edinburgh: T&T Clark, 1993.
- Bibelen*. Norsk oversettelse 1978/85, 2.utg., Oslo: Det Norske Bibelselskap, 1997.
- Brecht, Martin: *Martin Luther: His Road to Reformation 1483-1523*. Minneapolis: Fortress Press, 1985, First paperback edition 1993.
- Brunvoll, Arve (red.): *Den norske kirkes bekjennesskrifter*. Oslo: Lunde Forlag A/S, 9. Opplag, 2001.
- Edwards, Jr. Mark U. *Luther's last battles: Politics and Polemics, 1531-46*. Minneapolis: Fortress Press, 2005
- Fernández-Armesto, Felipe. *Millennium: de siste tusen års historie*. Norge: J. W. Cappelens Forlag A.S., 1996.

- Froom, LeRoy Edwin. *The Prophetic Faith of Our Fathers, Vol. I*. Washington, DC: Review and Herald, 1950?
- Froom, LeRoy Edwin. *The Prophetic Faith of Our Fathers, Vol. II*. Washington, DC: Review and Herald, 1950?
- Hendrix, Scott H. *Luther and the Papacy: Stages in a Reformation Conflict*. Fortress Press, 1981.
- Imsen, Steinar. *Europa 1300-1500*. Oslo: Universitetsforlaget AS, 1993, 4. Opplag 1999.
- Kitchen, Martin: *The Cambridge Illustrated History of Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Levack, Brian P. *The witch-hunt in early modern Europe*. Harlow: Pearson/Longman, 3.utgave, 2006.
- Lilje, Hanns. *Martin Luther: En billedmonografi*. Norge: Ansgar, s.a.
- Lohse, Bernhard. *Martin Luther: An Introduction to His Life and Work*. Philadelphia: Fortress Press, 1986 ?
- Lohse, Bernhard. *Martin Luther's Theology: Its Historical and Systematic Development*. Minneapolis: Fortress Press, 2011.
- Luther, Martin. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: H. Böhlaus, 1883-1990.
- Luther, Martin. *Luther's works*, ed. Lehman, Helmut T. and Pelikan, Jaroslav. Concordia: St. Louis, 1958-1967.
- Luther Martin. *Verker i utvalg*, red. Lønning, Inge og Rasmussen, Tarald. Gyldendal Norsk Forlag A/S, 1979.
- Maxwell-Stuart, P.G. *Pavene: Pavedømmet gjennom 2000 år*. Norge: Forsythia Forlag, 1998.
- McGinn, Bernard. *Antichrist: two thousand years of the human fascination with evil*. New York: Columbia University Press, 2000.
- McGrath, Allistair. *Christian Theology: An Introduction*. Malden: Blackwell Publishing, 4. Utgave, 2007.
- Oberman, Heiko. *Luther: Man between God and the Devil*. New York: Image Book, 1992.
- Oftestad, Bernt T. *Tro og politikk: En reformasjonshistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, 2001.
- Pelikan, Jaroslav. *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine, Vol. 4*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984.
- Pettibone, Dennis. "Martin Luther's views on the Antichrist". *Journal of the Adventist Theological Society*, 18/1, (2007): 81-100.
- Rasmussen, Tarald (red): *Luthers reformasjon*. Oslo: Pax Forlag A/S, 2004.

- Russell, William R. *Luther's theological testament: The Schmalkald Articles*. Minneapolis: Fortress Press, 1995.
- Skarsaune, Oskar. *Tusenårshåpet: Endetidsforventning gjennom 2000 år*. Norge: Verbum, 1999.
- Tomlin, Graham. *Luther og hans verden*. Oslo: Luther Forlag, 2003.
- Vogel, Winfried. "The eschatological Theology of Martin Luther. Part 1: Luther's basic concepts". *Andrew University Seminary Studies*, Vol. 24, No. 3 (1986): 249-264.
- Vogel, Winfried. "The eschatological Theology of Martin Luther. Part 2: Luther's exposition of Daniel and Revelation". *Andrew University Seminary Studies*, Vol. 25, No. 2 (1987): 183-199.
- Öberg, Ingemar. *Luther och Världsmissionen: Historisk-systematiska studier med särskild hänsyn till bibelutläggningen*. Åbo: Åbo Akademis Kopieringscentral, 1991.

KILDER FRA INTERNETT

- www.christianpost.com/news/texas-megachurch-pastor-says-obama-will-pave-way-for-antichrist-84639/ (13.04.2013).
- www.vl.no/verden/carola-i-haiti-jordskjelv-bibelsk-teikn-pa-endetid/ (13.04.2013)